

"Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ" (μία συνδρομή για την ημερίδα για την ΕΣΔΑ στις 24.2.2015 στην Σχολή Δικαστών στην Θεσσαλονίκη)

Όταν μου ανακοίνωσε ο κ. Πικραμμένος ότι θα γίνει αυτή η ημερίδα για την ΕΣΔΑ και με παρακάλεσε να κάνω μια εισήγηση, βρισκούμουν σε καθεστώς συγκλονισμού, που μου είχε προκληθεί από τα τραγικά περιστατικά και τις βάρβαρες δολοφονίες των 12 δημοσιογράφων του σατιρικού εικονογραφημένου περιοδικού Charlie-Hebdo, στο Παρίσι στις 7 του παρελθόντος Ιανουαρίου. Δεν πίστευα στα μάτια μου. Δεν μπορούσα να συμφιλιωθώ με αυτά που διάβαζα και να πιστέψω ότι τον 21ο αιώνα 250 χρόνια μετά τον Βολταίρο, 350 μετά τον John Locke κάποιοι άνθρωποι θα δολοφονούνταν, διότι σχεδίασαν κάποια σκίτσα, που κάποιοι άλλοι θεώρησαν βλάσφημα για τον Προφήτη τους τον Μωάμεθ και αποφάσισαν να τους καταδικάσουν σε θάνατο. Αμέσως λοιπόν σκέφτηκα ότι θα ήταν ευκαιρία σε αυτή την ημερίδα να εκθέσω τους προβληματισμούς μου γύρω απ' αυτό το μονίμως επίκαιρο και θα έλεγα καυτό θέμα, ακόμη και στην εποχή μας, όπου όλοι ανιστόρητα και πεπλανημένα (όπως αποδείχτηκε) θεωρούσαμε ότι οι δημοκρατικές κατακτήσεις, οι ελευθερίες, η ανεκτικότητα, ο πλουραλισμός ήταν αυτονοήτως οριστικά και τελεσίδικα κατοχυρωμένες, τουλάχιστον στην Ευρώπη. Το θέμα είναι ποιά είναι τα όρια της ελευθερίας λόγου, της ελευθερίας έκφρασης, της ελευθερίας διατύπωσης γνώμης και τι οφείλουν να ανέχονται οι διαφωνούντες με αυτήν. Όλοι καταλαβαίνουμε πόσο κομβικό και θεμελιώδες είναι αυτό το θέμα. Διότι πάνω σε αυτό στηρίζεται το δημοκρατικό μας "συμβόλαιο". Χωρίς ανεκτικότητα, και πλουραλισμό, χωρίς κλίμα δημοκρατικού διαλόγου, χωρίς απόρριψη των φανατισμών δεν υπάρχει δημοκρατία, ή και η υπάρχουσα αφυδατώνεται και μαραίνεται. Το έχει πει με σειρά αποφάσεων του το ΕΔΔΑ. Η ελευθερία έκφρασης είναι η βασιλίδα των ελευθεριών¹, όπως την έχει αποκαλέσει ο Γάλλος καθηγητής συνταγματικού δικαίου Louis Favoreau. Είναι το θεμέλιο όλων των άλλων ελευθεριών όπως εύστοχα έχει πει ο παλιός δικαστής του ΕΔΔΑ Louis-Edmond Pettiti².

Σε αυτά όμως θα επανέλθω αφού πρώτα κάνω μια επισκόπηση της νομολογίας του ΕΔΔΑ, από την οποία θα επιχειρήσω να αντλήσω κάποια συμπεράσματα.

Κατ' αρχάς, δε νομίζω ότι χρειάζεται να ξαναθυμήσω τι ορίζει το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ στις δύο παραγράφους του ³. Η έρευνα και παράθεση της πολύ πλούσιας και περιπτωσιολογικής νομολογίας του ΕΔΔΑ, σχετικά με το άρθρο 10 και κυρίως με το άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, που προβλέπει ποιοι είναι οι θεμιτοί περιορισμοί του συναφούς δικαιώματος, είναι αυτονόητο ότι δεν μπορεί να παρουσιασθεί ολόκληρη. Θα επικεντρωθώ στο θέμα ελευθερία λόγου και έκφρασης στις δύσκολες και "ακραίες" περιπτώσεις. Και αυτές είναι για τις ανάγκες της σημερινής μου

1 (super liberté)

2 Στην μειοψηφία του στην απόφαση Markt Intern Verlag GmbH κατά Γερμανίας 20.11.1989 "La liberté d' expression est le pilier de la défense des droits fondamentaux. Sans liberté d' expression il est impossible de connaître la violation des autres droits"

3 "Ελευθερία έκφρασης. 1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας. 2. Η άσκησης των ελευθεριών τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα και ευθύνας δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας"

εισήγησης οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες η διατυπούμενη γνώμη είναι προκλητική, ετερόδοξη, “αιρετική” σε σχέση με την πολιτική ορθότητα ή τις απόψεις που πλειοψηφούν και κυριαρχούν σε μια δεδομένη στιγμή σε μια κοινωνία. Η άποψη που σοκάρει κάποιες ομάδες πληθυσμού ή κάποιες συλλογικότητες. Εκεί δηλαδή που δοκιμάζεται αν πραγματικά υπάρχει ελευθερία έκφρασης, διότι η άποψη που είναι αποδεκτή και δεν ενοχλεί δεν κινδυνεύει ποτέ και δεν χρειάζεται ιδιαίτερη προστασία⁴.

Αυτό σημαίνει ότι δεν θα αναφερθώ στις περιπτώσεις που διατυπωθείσα γνώμη θίγει την ατομική τιμή και υπόληψη ενός συγκεκριμένου προσώπου⁵ ούτε στις λοιπές περιπτώσεις που σύμφωνα με την πιο πάνω παρ. 2 του άρθρου 10 συνιστούν θεμιτούς περιορισμούς της ελευθερίας έκφρασης (δηλ προστασία εθνικής ασφάλειας, εδαφικής ακεραιότητας, απορρήτων, κύρους δικαστικής εξουσίας, τεκμήριο αθωότητας κλπ.) ούτε φυσικά στα άλλα γενικότερα ζητήματα που τίθενται με βάση το άρθρο 10 (ελευθερία του Τύπου⁶, ρύθμιση ζητημάτων ραδιοτηλεόρασης, εμπορική διαφήμιση, παρακίνηση σε βιαιοπραγίες, όρια κριτικής σε πολιτικά πρόσωπα, μη αποκάλυψη των δημοσιογραφικών πηγών, συμβολή μιας άποψης σε θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος και δημοσίου συμφέροντος κλπ).

Θα ήθελα όμως να κάνω πριν προχωρήσω στη νομολογία του ΕΔΔΑ σε μια προκαρκτική ευρύτερα θεωρητική τοποθέτηση: Τα γεγονότα στο Charlie Hebdo δείχνουν πως συγκρούονται εντονότατα ακόμη και σήμερα στον πλανήτη δύο βασικές αντιλήψεις για το πως πρέπει να οργανώνονται οι κοινωνίες. Από τη μια πλευρά, κοινωνίες (όπως κυρίως οι Ευρωπαϊκές αλλά και ευρύτερα οι δημοκρατικές κοινωνίες στον πλανήτη) που οργανώνονται σε κράτος, με πυρήνα του κράτους τον κάθε ξεχωριστό άνθρωπο, αποστολή του κράτους την ανεμπόδιστη ανάπτυξη όλων των πτυχών της προσωπικότητας του ανθρώπου, και θωράκιση τα ατομικά δικαιώματα και το δημοκρατικό πολίτευμα. Και από την άλλη πλευρά, κοινωνίες που οργανώνονται - ή επιδιώκουν να οργανωθούν (βλ. Ιράν, Σαουδική Αραβία, Πακιστάν, Ισλαμικό Χαλιφάτο- ISIS, Βόρεια Κορέα) - σε κράτος, με πυρήνα και αποστολή την πραγμάτωση μιας ιδέας (θρησκευτικής, φυλετικής, επιστημονικής), στο πλαίσιο της οποίας ο άνθρωπος λογίζεται, απλώς, ως μέλος μιας ομάδας πιστών, μιας φυλής, μιας τάξης, προορισμένης νομοτελειακά να πραγματώσει την ιδέα, λογίζεται, δηλαδή, ως ένα εργαλείο ή ένα μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού, χωρίς την παραμικρή αξία (αυταξία) έξω από την ομάδα της οποίας είναι μέλος, ή ανεξάρτητα από τον σκοπό που επιδιώκει η ομάδα, και, φυσικά, χωρίς δικαιώματα και με αυταρχική διακυβέρνηση.

Η πρώτη απόφαση στην οποία θέλω να αναφερθώ, εκείνη η οποία έθεσε για πρώτη φορά τους θεμελιώδεις κανόνες, στους οποίους στηρίζεται μέχρι σήμερα η νομολογία του ΕΔΔΑ είναι η απόφαση Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου της 7.12.1976. Επρόκειτο για την κατάσχεση ενός βιβλίου που απευθύνονταν σε μαθητές, στο οποίο τους ενημέρωνε με διδακτικό τρόπο για όλων των ειδών τις δυνατές σεξουαλικές πρακτικές και τους προέτρεπε να ακολουθούν τις επιθυμίες τους και όχι τις διδαχές διδασκάλων και γονέων. Το Δικαστήριο έθεσε τους γνωστούς κανόνες του εκ μέρους του ελέγχου των εθνικών νόμων, διοικητικών πράξεων και δικαστικών αποφάσεων, προσδιορίζοντας ότι ο έλεγχος στον οποίο προβαίνει είναι επικουρικός, με συνέπεια να ελέγχει αν τα επιμέρους κράτη σωστά εφήρμοσαν τους κανόνες της ΕΣΔΑ (αν δηλαδή η επέμβαση είναι θεμιτή- προβλέπεται από νόμο και είναι απαραίτητη για μια δημοκρατική κοινωνία, υποβάλλοντας τουτέστιν στο “τεστ” της αναλογικότητας την πλησσομένη επέμβαση)

4 Όπως έχει πει η Ρόζα Λούξεμπουργκ ελευθερία είναι η ελευθερία αυτού που σκέπτεται διαφορετικά “Freiheit ist immer die Freiheit des Andersdenkenden”

5 Βλ σχετικά απόφαση Von Hannover κατά Γερμανίας

6 Πολύ σημαντικές ως προς το θέμα αυτό και ειδικότερα ως προς τον σημαντικό και κεφαλαιώδη ρόλο του τύπου σε μια σύγχρονη δημοκρατία είναι οι αποφάσεις: α) Sunday Times κατά Ηνωμένου Βασιλείου 26.4.1979 σκέψη 65, και β) Lingens κατά Αυστρίας 8.7.1986 §§41-42 γ) Stoll κατά Αυστρίας §§102-106

χωρίς να κάνει το ίδιο πρωτοτύπως την υπαγωγή. Ακολούθως έκρινε ότι στα ζητήματα προστασίας των ηθών και της ευαισθησίας απέναντι σε ορισμένες ιδέες ή απόψεις των κοινωνιών των επιμέρους κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν υπάρχει ένας σαφής κοινός μέσος όρος πανευρωπαϊκός, ούτε ομοιομορφία αντιλήψεων- σε αντίθεση με ότι ισχύει για τα ζητήματα της προστασίας του πολιτικού λόγου ⁷ και, επομένως, τα κράτη-μέλη διαθέτουν ευρύτερη διακριτική ευχέρεια, ο δε έλεγχος του Δικαστηρίου είναι χαλαρότερος, θα λέγαμε οριακός ⁸. Μετά παρέθεσε 2 σκέψεις, οι οποίες έχουν πια γίνει κλασικές, και επαναλαμβάνονται παγίως σε όλες τις αποφάσεις που ασχολούνται με την ελευθερία έκφρασης. Είναι και οι δύο στην παράγραφο 49 της απόφασης. Τις παραθέτω σε όσο γίνεται πιο πιστή μετάφραση: “Η ελευθερία έκφρασης συνιστά ένα από τα ουσιαστικότερα θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, μια από τις πρωταρχικές προϋποθέσεις για την πρόοδο μιας κοινωνίας και την ανάπτυξη της προσωπικότητας των επιμέρους ατόμων. Υπό την επιφύλαξη της παραγράφου 2 η ελευθερία αυτή ισχύει όχι μόνο για τις πληροφορίες ή ιδέες που γίνονται αποδεκτές ευνοϊκά ή που θεωρούνται μη ενοχλητικές ή αδιάφορες αλλά και για εκείνες που θίγουν, προσβάλλουν, ενοχλούν ή προκαλούν ανησυχία στο Κράτος ή σε κάποιο τμήμα ή ομάδα της κοινωνίας. Αυτό απαιτεί ο πλουραλισμός, η ανεκτικότητα και η ευρύτητα πνεύματος χωρίς τα οποία δεν υπάρχει δημοκρατική κοινωνία...Από την άλλη πλευρά ο οποιοσδήποτε ασκεί το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης αναλαμβάνει “υποχρεώσεις και ευθύνες” η έκταση των οποίων συναρτάται με τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ενήργησε και το τεχνικό μέσο που χρησιμοποίησε” ⁹. Το Δικαστήριο αφού εκτίμησε περαιτέρω τις ειδικότερες συνθήκες της περιπτώσεως αυτής ¹⁰, έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μειοψηφία του δικαστή Mosler ο οποίος έκρινε αντίθετα ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου, εφόσον η κύρωση της κατάσχεσης παραβίαζε την αρχή της αναλογικότητας, δεδομένου ότι λόγω της μικρής σχετικά κυκλοφορίας του βιβλίου στις σχολικές αίθουσες, υπήρχαν ηπιότερα μέτρα επί τη βάση των οποίων θα μπορούσε να αποτραπεί ο θεμιτός, κατά τα λοιπά, στόχος να προστατευθούν άτομα ευρισκόμενα σε ευαίσθητη ηλικία.

Οι άλλες σημαντικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ για το θέμα που μας απασχολεί είναι οι ακόλουθες:

1. Otto Preminger Institut κατά Αυστρίας (20.9.1994). Επρόκειτο για την απαγόρευση προβολής της εικονοκλαστικής ταινίας “Η σύνοδος του έρωτα” ¹¹. Στο έργο αυτό παρουσιάζονταν ο Θεός, ο Χριστός και η Παναγία ως κοινοί θνητοί απόλυτα διεφθαρμένοι, χυδαίοι και μοχθηροί. Η τοπική κυβέρνηση του Τυρόλου διέταξε την κατάσχεση της ταινίας και την απαγόρευση της προβολής της, με την αιτιολογία ότι ήταν εξόχως προσβλητική για τα κορυφαία σύμβολα της Καθολικής Εκκλησίας, στην οποία μάλιστα ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του εν λόγω ομοσπονδιακού κρατιδίου της Αυστρίας. Το Δικαστήριο επανέλαβε κατ' αρχάς τις σκέψεις για την

7 Βλ. Sürek κατά Τουρκίας, 8.7.1999

8 Η ορθότητα της τελευταίας αυτής άποψης έχει αμφισβητηθεί από πολλές μειοψηφίες διότι θεωρείται ότι εξασθενεί την ομογενοποίηση της αντίληψης για την ελευθερία έκφρασης σε όλη την Ευρωπαϊκή Ήπειρο που είναι και ο σκοπός για τον οποίο θεσπίστηκε το ΕΔΔΑ

9 Freedom of expression constitutes one of the essential foundations of such a society, one of the basic conditions for its progress and for the development of every man. Subject to paragraph 2 of Article 10 (art. 10-2), it is applicable not only to "information" or "ideas" that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb the State or any sector of the population. Such are the demands of that pluralism, tolerance and broadmindedness without which there is no "democratic society". This means, amongst other things, that every "formality", "condition", "restriction" or "penalty" imposed in this sphere must be proportionate to the legitimate aim pursued.

From another standpoint, whoever exercises his freedom of expression undertakes "duties and responsibilities" the scope of which depends on his situation and the technical means he uses. The Court cannot overlook such a person's "duties" and "responsibilities" when it enquires, as in this case, whether "restrictions" or "penalties" were conducive to the "protection of morals" which made them "necessary" in a "democratic society".

10 στις οποίες λόγω ελλείψεως χρόνου δεν θα αναφερθώ εδώ-ούτε στις επόμενες αποφάσεις, που θα σχολιάσω- μπορεί ο καθένας να αναζητήσει τις σχετικές αποφάσεις και να τις αναγνώσει

11 Das Liebeskonzil

ελευθερία έκφρασης που παρέθεσα ανωτέρω. Προχώρησε όμως περαιτέρω και σε μία σκέψη την οποία δανείστηκε από προηγούμενες αποφάσεις του σχετικές με το άρθρο 9 (προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας) κάνοντας μια πρακτική εναρμόνιση μεταξύ των δύο άρθρων και των δύο ελευθεριών. Η σκέψη αυτή (πολύ κρίσιμη για το θέμα που μας απασχολεί) διατυπώνεται στην παρ. 47 και έχει (σε δική μου μετάφραση) ως εξής: “Όσοι επιλέγουν να ασκήσουν το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και να εκδηλωθούν υπέρ ενός θρησκευτικού δόγματος, είτε ανήκουν στην πλειοψηφία είτε σε μια θρησκευτική μειονότητα, δεν μπορούν λογικά να προσδοκούν ότι θα είναι προστατευμένοι από την οποιαδήποτε κριτική. Οφείλουν να ανέχονται και να αποδέχονται την απόρριψη εκ μέρους των άλλων των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, ακόμη και την διάδοση από τους άλλους δοξασιών και απόψεων εχθρικών προς την πίστη τους. Σε κάθε περίπτωση ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνεται η αντίθεση ή η απόρριψη της εν λόγω πίστεως, μπορεί ενδεχομένως να ενεργοποιήσει την υποχρέωση του Κράτους να εξασφαλίσει στους οπαδούς της την ανεμπόδιστη απόλαυση των ειρηνικών λατρευτικών τους πράξεων. Πράγματι, σε περιπτώσεις που η αντίθεση σε μία πίστη ή η απόρριψη της προσλάβει ακραίες μορφές, τότε αυτό μπορεί να λειτουργήσει ως παράγων παρακώλυσης και παρεμπόδισης της ελεύθερης άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας των οπαδών της πίστεως αυτής”¹². Ακολούθως το Δικαστήριο κατά την υπαγωγή, αφού αξιολόγησε και αυτό με την σειρά του το περιεχόμενο της ταινίας ως εξόχως προσβλητικό για τους οπαδούς της Καθολικής Εκκλησίας, κατέληξε στην κρίση ότι, παρά το γεγονός ότι η ταινία προβλήθηκε σε κλειστή αίθουσα και ότι για να μπει κανείς σε αυτήν έπρεπε να πληρώσει εισιτήριο, άρα έκανε συνειδητή επιλογή να πάει να την δει, παρά ταύτα το γεγονός ότι είχε λάβει τεράστια διαφήμιση και δημοσιότητα συνιστούσε προσβολή βαρεία για την πίστη μεγάλου μέρος του πληθυσμού του Τυρόλου, το οποίο πρεσβεύει την καθολική πίστη¹³ και, επομένως, τα κατασταλτικά μέτρα, που έλαβε η τοπική κυβέρνηση και τα οποία ακολούθως επεκύρωσαν τα τοπικά Αυστριακά Δικαστήρια, τα οποία προέβησαν στην στάθμιση της καλλιτεχνικής ελευθερίας (η οποία προστατεύεται ως μέρος της ελευθερίας έκφρασης) του δημιουργού της ταινίας και του εμπορικού διακινητού της αφενός και στο δημόσιο συμφέρον να μην προσβληθεί ο καθολικός πληθυσμός της περιοχής και να αποφευχθεί η διατάραξη της δημόσιας τάξης αφετέρου, δεν υπερέβησαν την αρχή της αναλογικότητας και το ευρύ περιθώριο εκτίμησης, που έχει στα θέματα αυτά το κάθε κράτος-μέλος και, για τον λόγο αυτό, δεν παραβίασαν το άρθρο 10. Το σκεπτικό της απόφασης αυτής δεν είναι πειστικό. Όπως επισημαίνουν, στην κοινή μειοψηφική τους άποψη οι δικαστές Palm, Pekkanen και Makarczyk “δεν έχει καμία απολύτως αξία η θρησκευτική ελευθερία αν είναι για να προστατεύει μόνο την έκφραση απόψεων οι οποίες γίνονται αποδεκτές από την κοινωνία και ακούγονται ευχάριστα απ’ αυτήν”. Ακολούθως αμφισβητούν την “μείζονα πρόταση” του δικανικού συλλογισμού της πλειοψηφίας, ότι σε περιπτώσεις που τίθεται ζήτημα προστασίας της δημόσιας ηθικής ή της προστασίας των θρησκευμάτων, το περιθώριο εκτιμήσεως του κάθε κράτους ως προς τα ληπτέα μέτρα είναι ευρύτερο (και άρα ο έλεγχος που ασκεί το ΕΔΔΑ είναι πιο περιορισμένος), τονίζοντας ότι οι περιορισμοί που προβλέπει η παράγραφος 2 του άρθρου 10 στην ελευθερία έκφρασης είναι, ως εξαιρετικές διατάξεις, στενά ερμηνευτέες. Ακόμη, διατυπώνουν την άποψη, ότι, με την εκδοχή που επικράτησε, το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης θα υπέκειτο πάντα στα γούστα και τις επιθυμίες ισχυρών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες μόνες τους ορίζουν τι

12 Those who choose to exercise the freedom to manifest their religion, irrespective of whether they do so as members of a religious majority or a minority, cannot reasonably expect to be exempt from all criticism. They must tolerate and accept the denial by others of their religious beliefs and even the propagation by others of doctrines hostile to their faith. However, the manner in which religious beliefs and doctrines are opposed or denied is a matter which may engage the responsibility of the State, notably its responsibility to ensure the peaceful enjoyment of the right guaranteed under Article 9 (art. 9) to the holders of those beliefs and doctrines. Indeed, in extreme cases the effect of particular methods of opposing or denying religious beliefs can be such as to inhibit those who hold such beliefs from exercising their freedom to hold and express them.

13 Για να μη δημιουργηθούν παρεξηγήσεις η έμφαση του Δικαστηρίου δεν βρίσκεται στο ότι η θιγείσα πίστη ήταν πλειοψηφική. Είναι σαφές νομίζω ότι θα έλεγε το ίδιο και αν είχε προσβληθεί και μια μειονοτική θρησκεία αν είχαν προσβληθεί ή εξυβρισθεί τα σύμβολά της

τις θίγει και τι δεν τις θίγει και το επιβάλλουν. Τέλος, αφού επισημαίνουν, ότι η ελευθερία έκφρασης και η καλλιτεχνική δημιουργία συμβάλλουν στην απαραίτητη σε μια ανοικτή δημοκρατική κοινωνία ανταλλαγή απόψεων, ιδεών, οι οποίες με την σειρά τους συμβάλλουν στην πραγμάτωση του βαθύτερου εαυτού των προσώπων, κατέληξαν, ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση οι προσφεύγοντες δεν παρεμπόδισαν σε τίποτε την ακώλυτη άσκηση της λατρείας των καθολικών κατοίκων του Τυρόλου, ενώ την ταινία μπορούσε, όποιος δεν του άρεσε, να μην πάει στην συγκεκριμένη αίθουσα προβολής της να την δει, δεδομένου ότι είχε επαρκώς αναγραφεί στις διαφημιστικές αναφορές γι'αυτήν τι ακριβώς πραγματεύεται. Νομίζω ότι η μειοψηφία αυτή πάει στην καρδιά του προβλήματος. Η θρησκευτική ελευθερία των κατοίκων του Τυρόλου όντως σε τίποτε δεν εθίγη από την προβολή σε κλειστή κινηματογραφική αίθουσα της επίμαχης ταινίας στην άσκηση της λατρείας του δόγματος της προτίμησής τους, αφού και πλειοψηφία και μειοψηφία του Δικαστηρίου δέχτηκαν σε επίπεδο μείζονος προτάσεως ότι η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει μόνο το δικαίωμα να μην παρακωλύεται ο πιστός στο να εκδηλώνει την πίστη του, να την υποστηρίζει και να ασκεί τις λατρευτικές πράξεις που επιτάσσει το δόγμα του, αλλά δεν συμπεριλαμβάνει και το δικαίωμα να μην υφίσταται επιθέσεις το θρήσκευμά του και μάλιστα σε κλειστό χώρο, όπου πάει κανείς οικεία βουλήσει. Αντίθετα η ελευθερία έκφρασης και η καλλιτεχνική ελευθερία¹⁴ των προσφυγόντων στην υπόθεση αυτή υπέστη περιορισμό μη απαραίτητο, εν ονόματι της θρησκευτικής ευαισθησίας μιας ισχυρής κοινωνικής ομάδας, όπως την ερμήνευσε η τοπική διοίκηση. Όταν δε μιλάω για καρδιά του προβλήματος σε ό,τι αφορά την άσκηση κυρίως του δικαιώματος της ελευθερίας στις διάφορες μορφές του (θρησκευτική, συνειδήσεως, έκφρασης, καλλιτεχνική, οικονομική κ.ο.κ) αναφέρομαι σε κάτι που, παρά το ότι θα έπρεπε να είναι κοινός τόπος στην θεωρία των ατομικών δικαιωμάτων, συχνά λησμονείται, ειδικά στην χώρα μας, εν ονόματι της αρχής της πλειοψηφίας. Η δημοκρατία δεν είναι μόνο η αρχή της πλειοψηφίας. Του δικαίου των πιο πολλών. Αυτό ισχύει μόνο για την ανάδειξη των κυβερνώντων και για την ψήφιση των νόμων με κοινοβουλευτικές ή δημοψηφισματικές διαδικασίες και είναι το ένα μόνο σκέλος της. Το άλλο σκέλος της, το οποίο αποτελεί και απαραίτητο συμπλήρωμα του πρώτου για να μη μεταπίπτει το καθεστώς αυτό σε τυραννία της πλειοψηφίας¹⁵ και αυτό είναι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων.

2. Müller κατά Ελβετίας (24.5.1988). Στην περίπτωση αυτή επρόκειτο για την ανάρτηση σε μία δημόσια έκθεση στο καντόνι του Fribourg ενός γιγαντιαίου πίνακα αποτελούμενου από σατιρικό κολάζ στο οποίο υπήρχαν φωτογραφίες γυμνών σωμάτων σε διάφορες ερωτικές φάσεις όλων των δυνατών ειδών και ποικιλιών. Ύστερα από καταγγελίες επισκεπτών διατάχθηκε η αφαίρεσή του από τον χώρο αυτό με βάση διατάξεις του τοπικού νόμου περί ασέμων. Η υπόθεση έφτασε τελικά στο ΕΔΔΑ. Το Δικαστήριο αφού επανέλαβε τις γνωστές του σκέψεις για την ελευθερία της σκέψης (§§33-34), επεσήμανε ότι, παρά το γεγονός ότι οι αντιλήψεις περί δημοσίων ηθών έχουν εξελιχθεί, ο συγκεκριμένος πίνακας ήταν πρωτοφανούς χυδαιότητας για ένα δημόσιο εκθεσιακό χώρο ανοικτό στον οποιοδήποτε (ο οποίος μάλιστα μπορεί να βρεθεί μπροστά του χωρίς καν να έχει προειδοποιηθεί) και για τον λόγο αυτό, το επιβληθέν μέτρο, με το οποίο μάλιστα δεν διατάζονταν η κατάρωσή του, αλλά απλώς η απομάκρυνσή του από τον συγκεκριμένο χώρο, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι παραβιάζει το άρθρο 10. Μειοψήφησε ο δικαστής Spielmann, ο οποίος παρέθεσε ένα ενδιαφέροντα προβληματισμό πάνω στην έννοια του ασέμου. Εξέφρασε την άποψη ότι σχετικά με τα έργα τέχνης τόσο η Διοίκηση όσο και τα Δικαστήρια πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικά. Διότι, το τι χρειάζεται ένα έργο τέχνης, για να αποδώσει αυτό που θέλει να εκφράσει ένας καλλιτέχνης

14 Είναι γνωστό ότι όταν μιλάμε για καλλιτεχνική δημιουργία δεν παίρνουμε θέση για την καλλιτεχνική αξία του κρινόμενου έργου- κάτι που είναι εξ άλλου εξόχως υποκειμενικό και ευμετάβολο. Επομένως και το “κακό” από αισθητικής απόψεως έργο τέχνης υπόκειται στην προστασία του άρθρου 10. Αυτή είναι και θέση του ΕΔΔΑ

15 Ο όρος πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Alexis de Toqueville στο βιβλίο του Democracy in America (1835) και απέκτησε ευρύτερη διάδοση από την χρησιμοποίησή του από τον John Stuart Mill στο βιβλίο του On Liberty (1859), ένα έργο που μπορεί να θεωρηθεί η επιτομή του πολιτικού φιλελευθερισμού

είναι πολύ υποκειμενικό και τα όρια μεταξύ έργου τέχνης και πορνογραφικής απεικόνισης πολύ λεπτά και ρευστά. Αυτό είναι δουλειά του ίδιου του δημιουργού, των κριτικών τέχνης. Επεσήμανε ότι κατά το παρελθόν ο Gustave Flaubert είχε συρθεί στα δικαστήρια για το μυθιστόρημά του “Madame Bovary”, ο δε Charles Baudelaire για την συλλογή ποιημάτων του “Fleurs du Mal”.

3. Wingrove κατά Ηνωμένου Βασιλείου 25.11.1996. Στην προκειμένη περίπτωση επρόκειτο για ένα βίντεο το οποίο ήθελε να κυκλοφορήσει ο προσφεύγων. Το βίντεο είχε τον τίτλο “Visions of ecstasy” και μέσα σε αυτό απεικονίζονταν η Αγία Τερέζα της Άβιλα ¹⁶ γυμνή σε καταστάσεις έντονης ερωτικής έκστασης. Σύμφωνα με την αγγλική νομοθεσία για να κυκλοφορήσει ένα βίντεο στο εμπόριο πρέπει υποχρεωτικά να περάσει από μια Επιτροπή, η οποία έχει αρμοδιότητα να το κατατάσσει σε κατηγορίες καταλληλότητας. Η Επιτροπή αρνήθηκε να το κατατάξει ως εξόφθαλμα βλάσφημο και άσεμνο. Το Δικαστήριο, στο οποίο έφτασε τελικά η υπόθεση επανέλαβε τις κρίσεις που είχε και στο παρελθόν περιλάβει στην προαναφερθείσα απόφαση Otto Preminger, προσθέτοντας στην § 52 και την σκέψη, ότι ένα από τα καθήκοντα και υποχρεώσεις που αναλαμβάνει, όποιος κάνει χρήση της ελευθερίας της έκφρασης είναι να αποφεύγει όσο είναι δυνατόν φράσεις ή εικόνες οι οποίες προσβάλλουν βάνουσα, απρόκλητα¹⁷ και χωρίς λόγο αντικείμενα λατρείας οπαδών διαφόρων θρησκευμάτων. Ακολούθως έκανε μια διερεύνηση για το ποιές ευρωπαϊκές χώρες διατηρούν νόμους περί βλασφημίας και περιυβρίσεως θρησκευμάτων (§57-58). Το Δικαστήριο το βασάνισε περαιτέρω ειδικότερα το ζήτημα ότι στην εν λόγω κρινόμενη υπόθεση υπήρχε προληπτικό μέτρο (εφόσον το βίντεο λόγω της άρνησης της Επιτροπής να το κατατάξει δεν μπορούσε να κυκλοφορήσει) ενώ στις άλλες ανάλογες περιπτώσεις τα μέτρα ήταν κατασταλτικά (κατασχέσεις, απαγορεύσεις περαιτέρω κυκλοφορίας που είχαν γίνει αφού τα έργα τέχνης, βιβλία, ταινίες, πίνακες είχαν ήδη κυκλοφορήσει). Το Δικαστήριο υπήρξε πιο ευαίσθητο σε κάτι που θύμιζε προληπτική λογοκρισία. Παρ όλα αυτά, αφού έκρινε ότι στέκεται περισσότερο στον ακραίο τρόπο που το θέμα των εκστάσεων παρουσιάστηκε (παραθέτοντας την κρίση του Αγγλικού δικαστηρίου, το οποίο είχε κρίνει σε επίπεδο εθνικής δικαιοδοσίας τη νομιμότητα του ληφθέντος μέτρου και το οποίο χαρακτήριζε το όλο περιεχόμενο ως απλώς ηδονοβλεπτικό §60-61) και αφού ασχολήθηκε με το κατά πόσον μπορούσε να υπάρξει ηπιότερο απαγορευτικό μέτρο (παραθέτοντας με αναλυτικές σκέψεις ότι δεν μπορούσε, άρα δεν υπήρχε ζήτημα παραβίασεως της αρχής της αναλογικότητας § 63-64) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν παραβιάστηκε το άρθρο 10. Στην υπόθεση αυτή υπάρχουν ενδιαφέρουσες συγκλίνουσες απόψεις (δικαστής Pettiti) και μειοψηφίες (δικαστές De Meyer και Lohmus). Οι μειοψηφίες είναι αρκετά σύντομες και αναφέρονται κυρίως στο γεγονός α) του προληπτικού της επεμβάσεως και β) στο ότι σύμφωνα με την αγγλική νομοθεσία η Επιτροπή έχει ουσιαστικά αρμοδιότητα να δικάζει επί ζητημάτων τέχνης. Ο δικαστής μάλιστα De Meyer αμφισβητεί και το κατά πόσον νόμοι περί βλασφημίας του Θεού είναι συμβατοί την σημερινή εποχή με το άρθρο 10, προσθέτοντας ότι για τους πιστούς “η καλύτερη πανοπλία απέναντι σε όσους κοροϊδεύουν την πίστη τους ή την βλασφημούν είναι η δύναμη και η βαθύτητα της πίστης τους” ¹⁸

4. Tatlan κατά Τουρκίας, 2.5.2006. Στην περίπτωση αυτή ο προσφεύγων τούρκος δημοσιογράφος εξέδωσε δύο βιβλία με θέμα το Κοράνι, στο οποίο διατύπωνε κριτική με βάση τις δικές του φιλοσοφικές και θεολογικές αντιλήψεις. Τιμωρήθηκε με ποινή φυλακίσεως δώδεκα μηνών για ανάρμοστη κριτική σε θρήσκευμα. Το Δικαστήριο έκρινε ομόφωνα, ότι το βιβλίο ασκούσε μεν

16 Ισπανή Καρμηλίτισα μοναχή του 16ου αιώνα και αγία της Καθολικής Εκκλησίας, φερόμενη ότι είχε οράματα στα οποία επικοινωνούσε με τον Χριστό

17 Gratuitously. Θεωρώ άστοχη την αόριστη αυτή νομική έννοια. Η κριτική σε μια φιλοσοφική θεωρία ή σε ένα θρήσκευμα πάντα γίνεται απρόκλητα. Δεν είναι απαραίτητο να έχει προκληθεί κάποιος προηγουμένως προκειμένου να έχει το δικαίωμα να ασκήσει κριτική και να πει πχ ότι κατά την γνώμη του οι διδαχές του Χριστιανισμού ή του Ισλάμ είναι σκοταδιστικές.

18 “for the faithful "the strength of their own belief is the best armour against mockers and blasphemers"”

αυστηρή κριτική σε πολλές διδαχές του Μωαμεθανισμού δεν ήταν ούτε υβριστικό ούτε προσβλητικό. Και έκρινε περαιτέρω ότι ενόψει της και της επιβληθείσης ποινής, καθώς και το γεγονός ότι ενώ το βιβλίο κυκλοφορούσε επί πέντε χρόνια χωρίς πρόβλημα και μόνο όταν κινητοποιήθηκαν θρησκευτικοί κύκλοι άρχισαν οι διώξεις, παραβιάστηκε το άρθρο 10.

5.1.A κατά Τουρκίας, 13.9.2005. Ο προσφεύγων εκδότης εξέδωσε βιβλίο με τίτλο “Οι απαγορευμένες φράσεις”. Στο πολυσέλιδο αυτό βιβλίο αναφέρονταν μεταξύ άλλων και οι φράσεις “ο Μωάμεθ δεν απαγόρευσε ποτέ ερωτική συνέντευξη με νεκρό πρόσωπο ή ζωντανό ζώο” ή “ο Μωάμεθ έγραψε πολλά σημεία του Κορανίου ευρισκόμενος στην αγκαλιά της Αϊσά” ή τέλος “ο Μωάμεθ διέκοψε τη νηστεία του μετά το δείπνο και έκανε έρωτα πριν την βραδινή προσευχή”. Οι φράσεις αυτές θεωρήθηκαν βλάσφημες και ο προσφεύγων καταδικάστηκε σε πρόστιμο. Το Δικαστήριο χρησιμοποιώντας την παγιωμένη πλέον μερίζονα προχώρησε στην υπαγωγή και με μια λακωνική αιτιολογία δέχθηκε ότι η ποινή αυτή δεν παραβιάζει το άρθρο 10, ενόψει της εξυβρίσεως του προφήτη Μωάμεθ, στον οποίο, παρά τον κοσμικό χαρακτήρα του κράτους, πιστεύει η μεγάλη πλειοψηφία του τουρκικού λαού, ενόψει εξ άλλου και του γεγονότος ότι το επιβληθέν πρόστιμο δεν ήταν ιδιαίτερος υψηλό. Η απόφαση αυτή δεν είναι καθόλου πειστική και είναι, συγκρινόμενη με άλλες αποφάσεις του ΕΔΔΑ υποτυπωδώς αιτιολογημένη (ουσιαστικά σε μια μόνο παράγραφο). Στην πολύ ενδιαφέρουσα μειοψηφία των Jean Paul Costa Προέδρου του Δικαστηρίου και των δικαστών Cabral Barreto και Jungwiert, η οποία αποδομεί τελείως την πλειοψηφία, αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα: “Δεν μας επιτρέπεται να αφήσουμε να μετατραπουν σε κενή περιεχομένου τυπολατρική επαναληπτική επίκληση οι σκέψεις της πάγιας νομολογίας του Δικαστηρίου στα θέματα της ελευθερίας έκφρασης, που πρωτοξεκίνησε με την απόφαση Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου, και σύμφωνα με τις οποίες η ελευθερία έκφρασης συνιστά ένα από τα ουσιωδέστερα θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, μια από τις πρωταρχικές προϋποθέσεις για την πρόοδο μιας κοινωνίας και την ανάπτυξη της προσωπικότητας των επιμέρους ατόμων και ότι με την επιφύλαξη της παραγράφου 2 η ελευθερία αυτή ισχύει όχι μόνο για τις πληροφορίες ή ιδέες που γίνονται αποδεκτές ευνοϊκά ή που θεωρούνται μη ενοχλητικές ή αδιάφορες αλλά και για εκείνες που θίγουν, προσβάλλουν, ενοχλούν ή προκαλούν ανησυχία στο Κράτος ή σε κάποιο τμήμα ή ομάδα της κοινωνίας, διότι τούτο απαιτεί ο πλουραλισμός, η ανεκτικότητα και η ευρύτητα πνεύματος χωρίς τα οποία δεν υπάρχει δημοκρατική κοινωνία, κοντεύει. Αντίθετα πιστεύουμε ότι πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά τις εξαγγελίες αυτές και να μας εμπνεύσουν στην διάπλαση των νομολογιακών λύσεων που υιοθετεί το Δικαστήριό μας”¹⁹ Και συνεχίζει η μειοψηφία αυτή επισημαίνοντας τα εξής στοιχεία: α) ότι η πλειοψηφία αναφέρει, πως οι περιεχόμενες στο βιβλίο φράσεις συνιστούσαν προσβολή στο θρησκευτικό φρόνημα του τουρκικού λαού, χωρίς να λάβει υπόψη ότι το βιβλίο κυκλοφόρησε σε πολύ περιορισμένο αριθμό αντιτύπων σε μία μόνο έκδοση, β) ότι ναι μεν, όπως δέχεται η πλειοψηφία, η συντριπτική πλειοψηφία των Τούρκων ανήκει στην μουσουλμανική θρησκεία, αυτό όμως δεν μπορεί ποτέ να αρκέσει για να θεωρηθεί ότι αρκεί για να επιβληθεί ποινή σε κάποιον, για ένα βιβλίο του, σε μια δημοκρατική κοινωνία, εφόσον κατ' αυτόν τον τρόπο αδειάζουν από κάθε ουσιαστικό περιεχόμενο οι εξαγγελίες της νομολογίας Handyside, γ) ότι το βιβλίο ήταν μυθιστόρημα και ένα μυθιστόρημα έχει πάντα πιο ελεύθερη και μεταφορική (συχνά αλληγορική) δομή σε σχέση με ένα άρθρο ή ένα δοκίμιο, οι δε φράσεις που περιέχει δεν πρέπει να λησμονείται, ότι τίθενται για να συντεθεί μια φανταστική ιστορία, που δεν ενδιαφέρεται να κυριολεκτήσει, και, επομένως, δεν είναι δυνατόν να παίρνονται κατά γράμμα οι διάφορες προτάσεις της, δ) ότι από ένα μεγάλο βιβλίο, το οποίο περιέχει μια συνολική ενότητα νοήματος και συνδηλώσεων, αποσπάστηκαν τρεις μόνο προτάσεις, που κρίθηκαν ενοχοποιητικές, ε) ότι είναι ιδιαίτερα παράξενο το ότι χωρίς κανείς ποτέ σωματείο ή πολίτης να διαμαρτυρηθεί για τις φράσεις αυτές, τις κυριολεκτικά χαμένες σε ένα μεγάλο βιβλίο,

19 We consider that these words should not become an incantatory or ritual phrase but should be taken seriously and should inspire the solutions reached by our Court.

κινήθηκαν αυτεπάγγελτα οι διωκτικές αρχές για να υπερασπισθούν την τιμή του Προφήτη, λησμονώντας ότι μια δημοκρατική κοινωνία δεν είναι θεοκρατική κοινωνία ²⁰ (στ)ότι στο θέμα της ελευθερίας έκφρασης, που είναι θέμα αρχών, δεν χωρούν συμψηφιστικοί συλλογισμοί του είδους ότι πάντως το πρόστιμο ήταν χαμηλό, διότι το οποιοδήποτε πρόστιμο έχει πάντα ένα αποτρεπτικό χαρακτήρα²¹ στο να επιχειρούν κάποιοι εκδότες να εκδίδουν βιβλία, τα οποία δεν έχουν αυστηρά κονφορμιστικό χαρακτήρα ή δεν ανήκουν στον χώρο της πολιτικής ορθότητας και, τέλος, στ) ότι ήλθε ο καιρός να εγκαταλειφθούν οι κατακριτέες νομολογίες τύπου Otto Preminger, οι οποίες έχουν οδηγήσει το Δικαστήριο σε μια πολύ κονφορμιστική αντίληψη της ελευθερίας έκφρασης, η οποία επιδιώκει να μην διαταράσσει την ομοιομορφία της κοινωνίας και αντανακλά μια φοβική και υπερβαλλόντως διστακτική αντίληψη του περιεχομένου της εν λόγω ελευθερίας ²².

6. Vereinigung Bildender Künstler κατά Αυστρίας, 25.1.2007. Στην περίπτωση αυτή επρόκειτο για ανάρτηση πίνακα με τίτλο “η Αποκάλυψη” σε έκθεση με παρουσίαση από κολλάζ γυμνών σωμάτων στην κορυφή των οποίων υπήρχαν τα κεφάλια διαφόρων αγίων της Καθολικής Εκκλησίας ή δημοσίων προσώπων με σκεπασμένα τα μάτια, ενταγμένων σε συμπλέγματα ερωτικών συννευρέσεων. Τα δημόσια αυτά ήσαν είτε κορυφαίοι κληρικοί ή γνωστοί πολιτικοί της Αυστρίας. Κάποιος επισκέπτης εξοργίστηκε και σκέπασε μέρος του πίνακα με βαφή. Έγινε θόρυβος και πολιτικός, το κεφάλι του οποίου ήταν αναγνωρίσιμο στο σημείο που είχε πεταχτεί η βαφή, ζήτησε από δικαστήριο να εκδώσει προσωρινή διαταγή, επιτάσσουσα την απομάκρυνση του πίνακα και αποζημίωση. Τα Αυστριακά Δικαστήρια τον δικαίωσαν τελικά. Το σωματείο το οποίο ήταν υπεύθυνο για την έκθεση προσέφυγε στο ΕΔΔΑ. Το Δικαστήριο απέρριψε προκριματική ένσταση απαραδέκτου της Αυστριακής Κυβέρνησης, κατά την οποία η υποχρέωση απομάκρυνσης του πίνακα έγινε για λόγους προστασίας της δημόσιας ηθικής, σημειώνοντας ότι αυτό έγινε στα πλαίσια αγωγής που άσκησε ο εν λόγω πολιτικός για προσωπική του δυσφήμιση. Ακολούθως έκρινε ότι ο πίνακας ήταν πρόδηλο, ότι δεν αναφερόταν στην προσωπική ή ιδιωτική ζωή κανενός από τους εικονιζομένους (γ' αυτό εξ άλλου ήταν σβησμένα τα μάτια, τα δε σώματα ήταν πρόδηλο ότι δεν μπορούσαν να αντιστοιχούν στα πρόσωπα, λόγω διαφοράς ηλικίας κλπ) και ότι ήταν μια σατιρική γελοιογραφία, η οποία αποσκοπούσε στην κριτική της δημόσιας παρουσίας αμφιλεγόμενων προσώπων του Αυστριακού κατεστημένου, που είχαν απασχολήσει με δηλώσεις τους ή με πράξεις τους τον δημόσιο διάλογο στην χώρα. Περαιτέρω περιέλαβε στην § 33 μια σκέψη, η οποία έχει έκτοτε επαναληφθεί στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ ²³ και σύμφωνα με την οποία “η σάτιρα και ειδικότερα η γελοιογραφία είναι μια μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης και κοινωνικού σχολιασμού, που από την ίδια της την φύση, με την υπερβολή και την παραποίηση της πραγματικότητας, επιδιώκει να προκαλέσει και να εξάψει τις αντιδράσεις του κοινού”. Ενόψει αυτού, και περαιτέρω α) του γεγονότος ότι ο εν λόγω πολιτικός ήταν δημόσιο πρόσωπο, το οποίο, ως εκ του λόγου τούτου, οφείλει να είναι συμφιλιωμένο με το ότι θα αποτελεί αντικείμενο αυξημένης δημόσιας κριτικής β) του ότι ο εν λόγω πολιτικός είχε μάλιστα στο παρελθόν επιτεθεί με δριμύτατες δημόσιες εκφράσεις στον σχεδιαστή του πίνακα και, τέλος, γ) του γεγονότος ότι η απόφαση του δικαστηρίου δεν περιορίστηκε στο να επιτάξει την απομάκρυνση του επίμαχου πίνακα από την συγκεκριμένη έκθεση, αλλά απαγόρευε εφεξής την ανάρτησή του και επ' αόριστον και οπουδήποτε, το Δικαστήριο έκρινε τελικά ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10. Η απόφαση αυτή έχει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι διαφοροποιεί την σατιρική και γελοιογραφική έκφραση, η οποία έχει ως

20 But it is quite a different matter for the prosecuting authorities to institute criminal proceedings against a publisher of their own motion in the name of “God, the Religion, the Prophet and the Holy Book” (see paragraph 6 of the judgment); a democratic society is not a theocratic society

21 Chilling effect

22 Lastly, the time has perhaps come to “revisit” this case-law, which in our view seems to place too much emphasis on conformism or uniformity of thought and to reflect an overcautious and timid conception of freedom of the press.

23 Πχ Leroy κατά Γαλλίας, 2.10.2008 §39

όπλο το χιούμορ, το οποίο δημιουργεί μια απόσταση από τα αναπαριστώμενα, όσο σκληρά και αποδομητικά ενός προσώπου ή μιας ιδέας ή ενός συμβόλου και αν είναι κατά βάθος, από τις λοιπές μορφές έκφρασης (γραπτά κείμενα, άρθρα, δοκίμια), οι οποίες έχουν το τεκμήριο της σοβαρότητας των εκφραζομένων.

7. Murphy κατά Ιρλανδίας 10.7.2003. Επρόκειτο για μια εμπορική ανάρτηση στην τηλεόραση, με την οποία ένα ιδιωτικό σωματείο ρωτούσε το κοινό, αν πιστεύει ότι είναι ιστορικά επαληθευμένα τα γεγονότα, που αποδίδονται ως ζωή του Χριστού και καλούσε σε δημόσια συζήτηση για το θέμα αυτό. Η ανάρτηση από ένα σημείο και έπειτα απαγορεύτηκε στην τηλεόραση και στο ραδιόφωνο διότι κρίθηκε ότι ήταν προσβλητική για την συντριπτική πλειοψηφία των Ιρλανδών πολιτών, που πρεσβεύουν την Καθολική πίστη. Το Δικαστήριο, αφού θύμισε ότι η αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας επιβάλλει σε όλα τα κράτη ουδετερότητα και ίση απόσταση από όλα τα θρησκευόμενα-πλειοψηφούντα και μειοψηφούντα- ειδικότερα μάλιστα στον τομέα της τηλεόρασης, που έχει την μεγαλύτερη επίδραση στο κοινό μιας χώρας (§78)²⁴, στάθηκε περισσότερο στο γεγονός ότι η απαγόρευση αφορούσε μόνο την τηλεόραση και το ραδιόφωνο και όχι οποιοδήποτε άλλο μέσο, όπως πχ ανάρτηση στον τύπο ή στο Ίντερνετ, έκρινε ότι το μέτρο δεν παραβίαζε το άρθρο 10.

Αυτές είναι κατά τη γνώμη μου οι βασικές και πιο αντιπροσωπευτικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ σε σχέση με το θέμα της ομιλίας μου. Υπάρχουν φυσικά και πολλές άλλες (πχ Jersild κατά Δανίας 23.9.1994). Η νομολογία του ΕΔΔΑ είναι ανεξάντλητη, δεν μπορώ όμως στα πλαίσια της παρούσης εισηγήσεώς μας να τις παρουσιάσω. Θα ήθελα απλώς να αναφέρω υπό μορφή τίτλων και τις ακόλουθες ενδιαφέρουσες αποφάσεις: α) Giniewski κατά Γαλλίας 31.1.2006 επιδίκαση αποζημίωσης εις βάρος συντάκτου άρθρου κυκλοφορήσαντος σε εφημερίδα, με το οποίο είχε ασκηθεί δριμύτατη κριτική στα δόγματα της Καθολικής Εκκλησίας και αναφερόταν ότι με τις διδασχές της υπήρξε ο προπομπός του σύγχρονου αντισημιτισμού, παραβιάζει το άρθρο 10, διότι κρίθηκε ότι το άρθρο παρά τον πολεμικό του χαρακτήρα δεν είχε τίποτε το υβριστικό ή χυδαίο και επεδίωκε να συμβάλει στον διάλογο για την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας, έστω και με παραδοχές μη επακριβώς τεκμηριούμενες, β) Lehideux και Isorni κατά Γαλλίας 23.9.1998, επιβολή κυρώσεων για άρθρο που επιχειρούσε να δικαιώσει τον Στρατάρχη Pétain για τη συνεργασία του με τους Γερμανούς κατά την κατοχή (κρίση Δικαστηρίου: παρά το ότι το άρθρο αυτό σόκαρε και για πολλούς ήταν ανυπόφορη προσβολή, εφόσον όμως δεν περιείχε υβριστικές, ή μισαλλόδοξες ή ρατσιστικές αναφορές και απλώς εξέφραζε ανορθόδοξες ιστορικές απόψεις- αυτό που έχει ονομαστεί ιστορικός ρεβιζιονισμός- είχε την προστασία του άρθρου 10), και τέλος, γ) Perinçek κατά Ελβετίας, 17.12.2013 παραβίαση εκ μέρους της Ελβετίας του άρθρου 10 λόγω καταδίκης ποινικής κάποιου ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η γενοκτονία των Αρμενίων από τις Οθωμανικές Αρχές το 1915 είναι ένα παγκόσμιο ψέμα²⁵

Θα ήθελα τώρα να προβώ σε μια κριτική επισκόπηση της νομολογίας αυτής. Το ΕΔΔΑ σε επίπεδο εξαγγελίας τουλάχιστον, στις μείζονες προτάσεις του εξαγγέλλει την αρχή, ότι και η πιο προσβλητική και η πιο σοκαριστική και ο πιο ανορθόδοξη και αντικονφορμιστική έκφραση γνώμης καλύπτεται από την προστατευτική ομπρέλα του άρθρου 10. Οι μόνες εξαιρέσεις που δέχεται σε αυτές τις περιπτώσεις είναι α) η ανάγκη προστασίας της τιμής και υπολήψεως καθώς και των δικαιωμάτων τρίτων προσώπων τα οποία μπορούν ευλόγως να θιγούν από μια τέτοια γνώμη καθώς και β) η ανάγκη προστασίας της δημόσιας ηθικής (της νεολαίας κλπ)²⁶. Καμιά φορά και

24 Θυμίζω ότι το Σύνταγμα της Ιρλανδίας περιέχει διατάξεις που δίνουν προεξάρχουσα θέση στην Καθολική Εκκλησία

25 Η Ελβετία έχει ασκήσει έφεση κατά της αποφάσεως αυτής που εκκρεμεί ενώπιον του Τμήματος Μείζονος Συνθέσεως

26 Έννοια που και το ίδιο το ΕΔΔΑ έχει ρητώς αναγνωρίσει ότι πρέπει να προσαρμόζεται στις αντιλήψεις που επικρατούν σε κάθε συγκεκριμένη εποχή

πάντως πολύ σπάνια δέχεται ως λόγο επικουρικό και τον κίνδυνο διασάλευσης της τάξης από πρόσωπα τα οποία αισθάνονται ότι έχουν προσβληθεί από την γνώμη αυτή. Σε ότι αφορά την προσβολή της τιμής και της υπολήψεως ενός συγκεκριμένου προσώπου, με την οποία απέφυγα να ασχοληθώ στην σημερινή μου παρουσίαση, το Δικαστήριο έχει πιο ομοιόμορφη πρακτική. Ίσως διότι στην περίπτωση αυτή τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα και υπάρχει μια κοινότητα αντιλήψεων ως προς το πότε ένας μέσος και λογικός άνθρωπος μπορεί ευλόγως να θεωρήσει εαυτόν προσβεβλημένο ή θιγμένο. Όπως, όμως, ανέφερα και προηγουμένως στις υπόλοιπες περιπτώσεις (προσβολή συλλογικοτήτων και των ευαισθησιών τους, ή ατόμων υπό την ιδιότητά τους όμως ως μελών συλλογικοτήτων, ή προστασία της δημόσιας ηθικής) το ΕΔΔΑ παραχωρεί μεγαλύτερη διακριτική ευχέρεια στα Κράτη- μέλη, την υπέρβαση των ακραίων ορίων της οποίας και μόνο ελέγχει σε αντίθεση με τις επεμβάσεις στην έκφραση του πολιτικού λόγου, όπου είναι πιο αυστηρό και απαιτητικό. Αυτή η θέση είναι, κατ' αρχήν, ορθή, διότι το ΕΔΔΑ είναι ένα διεθνές δικαστήριο η δικαιοδοσία του οποίου καλύπτει ένα μεγάλο αριθμό κρατών μελών, στα οποία προδήλως δεν επικρατούν ομοιόμορφες αντιλήψεις ως προς την έννοια της δημόσιας ηθικής και ως προς τις θρησκευτικές ευαισθησίες των επιμέρους πληθυσμών. Έχω όμως την αίσθηση με βάση την νομολογία που σας παρέθεσα ότι το ΕΔΔΑ πολύ συχνά χρησιμοποιεί ως επιχείρημα για να “επικυρώσει” επεμβάσεις στην ελευθερία έκφρασης, το ότι το καθ' ου η προσφυγή κράτος, το οποίο είναι κοντύτερα στα πράγματα-σε αντίθεση με το Δικαστήριο-γνωρίζει ποιός είναι ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος για να προστατευθούν τα συμφέροντα και δικαιώματα των τρίτων και τα δημόσια ήθη. Έτσι όμως παραχωρείται στα κράτη μέλη (εκτός ακραίων περιπτώσεων) ουσιαστικά λευκή επιταγή στο να θεσπίζουν περιορισμούς στην ελευθερία έκφρασης ανάλογα με τις αντιλήψεις των κοινωνικών πλειοψηφιών, όπως μάλιστα τις ερμηνεύουν- αναγκαστικά υποκειμενικά- οι εκάστοτε κρατούντες, με την μόνιμη επίκληση της ειδικότερης γνώσης που έχουν στα θέματα αυτά. Αυτό έχει ως συνέπεια να ατονεί ο ομογενοποιητικός ρόλος του ΕΔΔΑ καθώς και η “διδασκτική” του αποστολή. Στόχος όμως του ΕΔΔΑ είναι να ανεβάσει το επίπεδο προστασίας σε ένα υψηλότερο μέσο όρο και όχι αυτοί που καθυστερούν να παραμένουν εκεί που βρίσκονται. Εξ άλλου, με τον τρόπο αυτό πάντα θα επιβάλλουν οι πλειοψηφίες – οι οποίες ως κατέχουσες είναι πάντοτε συντηρητικές και εναντίον κάθε αλλαγής- τι είναι επιτρεπτός και ηθικός λόγος και τι όχι. Αυτό περιορίζει αναγκαστικά τα δικαιώματα των μειοψηφιών και εμποδίζει τον ελεύθερο δημόσιο διάλογο, ο οποίος είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να κατοχυρώνεται και να εμβαθύνεται η δημοκρατία και για προχωρούν οι κοινωνίες και να εγκαταλείπουν σιγά σιγά τις προκαταλήψεις τους. Αναρωτιέμαι λοιπόν και εγώ μαζί με τον Πρόεδρο Costa στην απόφαση I.A. κατά Τουρκίας μήπως οι εξαιρετικές πράγματι φράσεις, που περιγράφουν τι καλύπτει η ελευθερία έκφρασης, κινδυνεύουν να μετατραπούν σε απλή τυπική επανάληψη, χωρίς όμως ουσιαστική εφαρμογή και μήπως θα έπρεπε το Δικαστήριο να προχωρήσει πιο σε βάθος τον έλεγχο, που κάνει για να διαπιστώσει, αν κάποιο, περιοριστικό του επίμαχου δικαιώματος μέτρο, είναι συμβατό με τις εξαγγελίες του, προκειμένου να καταλήξει ότι είναι αποδεκτό και αναγκαίο σε μια δημοκρατία. Αλλιώς αφήνονται ουσιαστικά ανέπαφες αντιδημοκρατικές νοοτροπίες και κυριαρχεί αυτό που προηγουμένως ανέφερα ως τυραννία της πλειοψηφίας και το οποίο είναι ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τα ατομικά δικαιώματα. Τέλος κατά την άποψή μου, η δημοκρατία -ή καλύτερα η Ευρωπαϊκή Δημοκρατία- δεν μπορεί να είναι μια σχετική έννοια. Φυσικά η άσκηση ατομικών ελευθεριών με ανεύθυνο και καταχρηστικό τρόπο ενέχει κινδύνους. Όπως όμως πολύ εύστοχα παρατήρησε ο μεγάλος Αμερικανός νομικός, στοχαστής και φιλόσοφος Ronald Dworkin “Η κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων και η ίδια η έννοια του δικαιώματος θα ήταν κενή περιεχομένου, αν ο σεβασμός τους δεν σήμαινε και την αποδοχή κάποιων κινδύνων. Πρέπει φυσικά να προσπαθούμε να ελαχιστοποιήσουμε όσο μπορούμε τους κινδύνους και τις παρενέργειες. Ωστόσο, ότι και να κάνουμε κάποιοι κίνδυνοι πάντα θα παραμένουν. Εκείνο που κυρίως πρέπει να κάνουμε είναι πέρα από το να αυξήσουμε την επαγρύπνησή μας, να αυτοπειθαρχήσουμε και να δαμάσουμε τους

φόβους μας”²⁷. Γνωρίζω ότι το ζήτημα είναι εξαιρετικά δύσκολο και λεπτό για ένα διεθνές δικαστήριο, που οφείλει να ισορροπεί ανάμεσα στις ευαισθησίες 47 διαφορετικών εννόμων τάξεων.

Ένας άλλος άξονας παρατηρήσεών μου σχετίζεται με το πώς η νομολογία του ΕΔΔΑ, που σας παρέθεσα (αλλά όχι μόνο αυτή), καθορίζει τα όρια του επιτρεπτού της ανοχής της προσβλητικής για άλλες απόψεις ή για την κοινωνία συνολικά γνώμης: Ας μου επιτραπεί μια ίσως απλουστευτική σύνοψη της νομολογίας. Στα δικά μου μάτια δεν είναι επιτρεπτή, κατά την εν λόγω νομολογία, μόνο η έκφραση, η οποία περιέχει κακόβουλη προσβολή ενός συγκεκριμένου ατόμου, ή όταν κάτω από το πρόσχημα της κριτικής σε απόψεις ή δοξασίες ή θρησκευόμενα ή νοοτροπίες καθυβρίζονται με βαριές εκφράσεις (τα περίφημα *fighting words* της νομολογίας του Ανωτάτου Δικαστηρίου-Supreme Court-των ΗΠΑ) και ως πρόσωπα με συλλογικό τρόπο οι υπερασπιζόμενοι και υιοθετούντες αυτές (*hate-speech* μισαλλόδοξος λόγος ή ρατσισμός), ή, τέλος όταν υπάρχει άμεση παρότρυνση για επικείμενη άσκηση βίας εναντίον τους. Έτσι είναι πχ άλλο να ασκήσω αυστηρή κριτική στο Κοράνι, λέγοντας ακόμη και ότι ορισμένα κομμάτια του είναι οπισθοδρομικά ή παροτρύνουν τους οπαδούς του σε πράξεις βαρβαρότητας ή οπισθοδρόμησης (κάτι που αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμά μου) και τελείως άλλο, το να πω, ότι όλοι οι οπαδοί του Κορανίου, όλοι οι μουσουλμάνοι, όλοι οι Άραβες είναι βάρβαροι ή ακόμη χειρότερο πρέπει να εξοντωθούν ή να έχουν λιγότερα ατομικά δικαιώματα από τους άλλους (κάτι που δεν είναι δικαίωμά μου με βάση τα δικαιώματα που μου παρέχει το άρθρο 10).

Πηγαίνοντας σε άλλο θέμα, κρατώ το ότι η σάτιρα και η ειρωνία μπορεί να είναι ενοχλητική, αλλά δεν μπορεί, κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ, όπως τουλάχιστον την κατάλαβα, να θεωρηθεί ποτέ ως μισαλλόδοξος λόγος ή ως λόγος επιθετικός. Διότι παρεμβάλλεται το στοιχείο του χιούμορ. Και το στοιχείο του χιούμορ μπορεί με μια έννοια να “τσακίζει κόκκαλα”, αλλά δεν απευθύνεται ποτέ στα επιθετικά ένστικτα και το όποιο μήνυμα του, που καταλήγει στον αναγνώστη, περνάει από την απόσταση που υπάρχει μεταξύ της ειρωνικής διάθεσης με την μετουσίωσή της σε επιθετικότητα ή μίσος. Επίσης, ένα μυθιστόρημα δεν μπορεί να κρίνεται από λίγες γραμμές του.

Ένα άλλο κριτήριο που χρησιμοποιεί το ΕΔΔΑ για να διαπιστώσει αν συγκεκριμένη έκφραση γνώμης είναι άνω του ανεκτού ορίου και άρα μη επιτρεπτή και μη προστατευόμενη, είναι ο βαθμός βαρύτητας και έντασης της προσβολής. Νομίζω πχ ότι άλλο είναι να πω η τάδε κατηγορία πληθυσμού είναι τεμπέληδες ή βρώμικοι ή πρόβλημα για τη δημόσια τάξη και άλλο να πω για την ίδια κατηγορία, ότι αποτελείται από βαρβάρους ή καθάρματα. Πρέπει, λοιπόν, να προσέχουμε να μην γενικεύσουμε υπερβολικά την έννοια “μισαλλόδοξος λόγος”, να μην την κάνουμε έννοια “πασπαρτού”, γιατί στο τέλος θα χάσει κάθε ρυθμιστικό περιεχόμενο και θα γίνει εργαλείο για τον περιορισμό ή απαγόρευση του μη αρεστού λόγου. Η διάκριση το συνομολογώ δεν είναι πάντα εύκολη. Είναι, ακόμη, άλλο ένα τολμηρό ή ας πούμε προσβλητικό για μια θρησκεία σχόλιο ή σχέδιο ή βίντεο να κυκλοφορεί απλώς στο Ίντερνετ ή σε εφημερίδα που διανέμεται σε συνδρομητές ή να προβάλλεται σε μια κλειστή κινηματογραφική αίθουσα και άλλο το ίδιο σχόλιο ή σχέδιο να αναρτηθεί σε αφίσα σε δημόσιο χώρο ή στην τηλεόραση ή σε ευρείας κυκλοφορίας εφημερίδα²⁸. Στην πρώτη περίπτωση πρέπει να γίνει δεκτό ότι το σχέδιο ή σχόλιο- αν βέβαια δεν είναι κήρυγμα μίσους- καλύπτεται από την προστασία του άρθρου 10, στην δεύτερη όχι. Διότι

27 Η παρατήρηση έγινε όταν ο πρόεδρος Bush ο νεότερος εισηγήθηκε στο Κογκρέσο την υιοθέτηση μιας αυστηρής αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας, η οποία σε πολλά σημεία ενείχε σαφείς παραβιάσεις ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών με το επιχείρημα της τρομοκρατικής απειλής μετά την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους στις 11.9.2001 “Rights would be worthless and the idea of a right incomprehensible unless respecting rights meant taking some risks. We can and must try to limit those risks, but some risk will always remain. Of course we must sharpen our vigilance but we must also discipline our fears” *Terror & the Attack on Civil Liberties-New York Review of Books* 6.11.2003

28 Στην τελευταία περίπτωση υπάρχει αυτό που η νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ ονομάζει *intrusiveness*. Διείσδυση στην ζωή του άλλου.

απαγόρευση στην πρώτη περίπτωση θα ήταν δυσανάλογη, αφού στους κλειστούς χώρους πάει μόνο όποιος επιλέγει να πάει και το πράττει εν γνώσει του τι πρόκειται να δει ή να διαβάσει, ενώ στην δεύτερη περίπτωση ο οποιοσδήποτε πολίτης, ο οποίος δεν είναι καν προειδοποιημένος, πέφτει πάνω στο “προσβλητικό” μήνυμα και είναι υποχρεωμένος να βρεθεί αντιμέτωπος με αυτό, μη μπορώντας να το αποφύγει. Για τον λόγο αυτό η απόφαση Otto Preminger είναι εσφαλμένη όπως επισημάνθηκε και από την μειοψηφία σ' αυτήν που ανέφερα πιο πάνω. Η αντίθετη άποψη, θα προϋπέθετε, ότι υπάρχει κατοχυρωμένο δικαίωμα να μην κυκλοφορούν καθόλου απόψεις, οι οποίες προσβάλλουν τις απόψεις κάποιου ή κάποιων, ακόμη και αν κυκλοφορούν ιδιωτικά μεταξύ τρίτων, και ο υποστηρικτής των απόψεων αυτών δεν υπάρχει καμία περίπτωση να είναι παρών ώστε να υποστεί την προσβολή, δικαίωμα βεβαίως το οποίο δεν υφίσταται και το οποίο, όπως προείπα αποκρούει η νομολογία του ΕΔΔΑ στα θέματα του άρθρου 9 και 10 (θρησκευτική ελευθερία και ελευθερία σκέψης). Θέλω, τέλος, να πω σε σχέση με τη νομολογία του ΕΔΔΑ για το επίμαχο θέμα το εξής. Στις περιπτώσεις όπου το Δικαστήριο έχει κληθεί να κάνει στάθμιση μεταξύ των δικαιωμάτων, που απορρέουν από την μία από την θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 9) και από την άλλη από την ελευθερία έκφρασης (άρθρο 10), το Δικαστήριο εμφανίζεται, όπως διαφάνηκε ήδη από την παράθεση της νομολογίας που σας έκανα (Otto Preminger, ΙΑ κατά Τουρκίας, Murphy κατά Ιρλανδίας, Wingrove κατά Ηνωμένου Βασιλείου), πιο προστατευτικό της πρώτης (δηλαδή της θρησκευτικής ελευθερίας), ενώ συχνά προστίθεται στην σχετική σκέψη ως επικουρικό, έστω, επιχείρημα και το ότι η προσβληθείσα θρησκεία ακολουθείται από την συντριπτικήλειοψηφία της χώρας της κύριας διαφοράς. Ωστόσο, όπως έχει επισημάνει το ΕΔΔΑ με συνέπεια μεν στις μείζονες, αλλά με υπαγωγές που συχνά εμφανίζονται να υπονομεύουν την μείζονα αυτή και όπως περαιτέρω υπενθυμίζει και ο Γάλλος καθηγητής P. Rolland, σε κριτική που διατυπώνει στην τάση αυτή της νομολογίας του Δικαστηρίου, “Δεν θεσπίζεται κανένα δικαίωμα για τις θρησκείες τις δοξασίες ή τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις να μην αποτελούν αντικείμενο κριτικής ή ειρωνείας”²⁹. Συμφωνώντας με την άποψη αυτή θα ήθελα να υπενθυμίσω την φράση της μειοψηφίας του Δικαστή De Meyer στην απόφαση Wingrove κατά Ηνωμένου Βασιλείου, για την οποία έκανα ήδη λόγο “για τους πραγματικά πιστούς η καλύτερη πανοπλία απέναντι σε όσους κοροϊδεύουν την πίστη τους ή την βλασφημούν είναι η δύναμη και η βαθύτητα της πίστης τους”.³⁰

Θα μου επιτρέψετε τώρα να φύγω από τη νομολογία του ΕΔΔΑ να εκφράσω ορισμένες σκέψεις, παραμένοντας πάντα στο θέμα των ορίων της ελευθερίας έκφρασης, όταν αυτή δεν είναι πολιτικά ορθή, ή είναι αντικονφορμιστική ή είναι σοκαριστική, η αιρετική, ή πρωτοφανής. Γιατί επέμεινα τόσο πολύ στο να είναι κατοχυρωμένη στον μέγιστο δυνατό βαθμό η ελευθερία λόγου; γιατί είναι τόσο σημαντική η ελευθερία έκφρασης ώστε να θεωρείται, όπως ανέφερα στην αρχή η βασικότερη και θεμελιωδέστερη από τις λοιπές ελευθερίες και είναι πολύτιμη ενώ πρέπει να κατοχυρώνεται, ακόμη και όταν είναι σοκαριστική; Δεν εννοώ βεβαίως από άποψη τυπικής ισοδυναμίας. Μιλώ κυρίως από την πλευρά της φιλοσοφίας δικαίου και ιστορίας των ιδεών, δύο επιστημονικούς κλάδους πολύ κοντινούς με τα εν στενή έννοια νομικά και με τους οποίους είναι απαραίτητο να έχει προβληματιστεί κάθε δικαστής, διότι τον βοηθούν και του δίνουν τα απαραίτητα κριτήρια για να κάνει βαθύτερες ερμηνείες κειμένων νομοθετικών, που καλείται να εφαρμόσει κατά την άσκηση του λειτουργήματός του, και να μπορεί να κάνει τις απαραίτητες σταθμίσεις.

Αν ανατρέξουμε λοιπόν στην εξέλιξη της θεωρίας των ατομικών δικαιωμάτων κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, θα δούμε ότι ελευθερία σκέψης³¹ και η ελευθερία έκφρασης αυτής της σκέψης,

29 P. Rolland στην μονογραφία του με τίτλο “Existe-t-il un droit au respect des convictions religieuses dans les médias ? Sur une jurisprudence récente de la CEDH” (2004)

30 Όπως έχει πει και ο Αρχιεπίσκοπος Παρισίων Καρδινάλιος Vingt Trois, ο οποίος έχει συχνότατα αποτελέσει αντικείμενο γελοιοποίησης από το περιοδικό Charlie-Hebdo: “Η αυθεντικότητα της πίστης δεν αποδεικνύεται με την επιβολή της με την βία” “.. L'authenticité de la foi ce n'est pas de s'imposer par la violence...”.

31 που περιλαμβάνει ως κατοχυρωμένο νομικά δικαίωμα κυρίως την θρησκευτική ελευθερία, αλλά δεν

με την παραπάνω έννοια, μέσω του τύπου ή όπως αλλιώς, ελευθερίες οι οποίες είναι πολύ συγγενείς και τελικά αδιάσπαστες λογικά, όσο και αν νομικά έχουν διαχωριστεί, είναι οι κύριες με τις οποίες ασχολήθηκαν οι πρώτοι διανοητές και φιλόσοφοι του Διαφωτισμού, μαζί με την οικονομική ελευθερία. Και αυτό είναι απόλυτα λογικό, διότι όλες οι θεσμικές εγγυήσεις ενός συνταγματικού κράτους δικαίου, το οποίο είναι εξ ορισμού ανθρωποκεντρικό, αποσκοπούν τελικά στο να εξασφαλίσουν στον κάθε άνθρωπο την ελευθερία να είναι ο εαυτός του, να μην φοβάται δηλαδή να είναι ο εαυτός του, να μην φοβάται να εκφράζεται και να επικοινωνεί με τους άλλους και να λέει και να γράφει ότι ακριβώς αισθάνεται και σκέπτεται χωρίς να φοβάται δυσμενείς συνέπειες. Μόνο ένας ελεύθερος άνθρωπος μπορεί να ωριμάσει, να αναπτυχθεί ψυχικά πνευματικά πολιτιστικά να αυτοπραγματωθεί και να κατακτήσει την προσωπική του ευτυχία. Φυσικά, η ελευθερία δεν είναι μεν επαρκής όρος για την κατάκτηση της προσωπικής ευτυχίας, είναι όμως *conditio sine qua non*. Ακόμη και οι κοσμοθεωρίες που βάζουν στην κορυφή την ανάγκη της κοινωνικής ισότητας την υιοθετούν όχι ως αυτοσκοπό, αλλά ως σκοπό που εξυπηρετεί την χειραφέτηση του ανθρώπου από την ανάγκη, άρα στην δημιουργία ελεύθερων ανθρώπων και πολιτών. Πέρα όμως από τον κεφαλαιώδη ρόλο ως ατομικού δικαιώματος η ελευθερία παίζει τον πιο κεντρικό ρόλο για την Δημοκρατία. Μόνο μια κοινωνία που είναι ελεύθερη, μπορεί μέσα από την διαπάλη των ιδεών να αποκτήσει μια γνήσια και αυθεντική δημοκρατική ζωή. Τέλος, και η τέχνη, η επιστήμη, η έρευνα και η φιλοσοφία προωθούνται μόνο μέσα από συνεχή ελεύθερο διάλογο.

Το σύνθημα των στοχαστών του Διαφωτισμού ήταν “ούτε Θεός ούτε αφέντης”³² Η Γαλλική Επανάσταση έθεσε ως ένα από τους πρωταρχικούς της στόχους την ελευθερία έκφρασης, για την οποία δεν υπάρχουν ταμπού θέματα, ούτε αυθεντίες τις οποίες δεν θα μπορεί κανείς να αγγίξει. Στο άρθρο 11 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 ορίζεται ότι “η ελεύθερη διακίνηση των σκέψεων και των γνώμων είναι ένα από τα πλέον πολύτιμα δικαιώματα”³³. Στην απόφασή του Γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου της 10.11.1984 (*Entrepreneurs de presse*) αναφέρονται μεταξύ άλλων τα εξής ειδικά για την ελευθερία του τύπου, η οποία είναι ειδικότερη έκφραση της ελευθερίας λόγου και της ελευθερίας έκφρασης: “Η ελευθερία του τύπου είναι μια θεμελιώδης ελευθερία, και μάλιστα ακόμη πιο πολύτιμη, διότι η άσκησή της είναι μια από τις ουσιώδεις εγγυήσεις του σεβασμού των άλλων δικαιωμάτων και ελευθεριών και της εθνικής κυριαρχίας”³⁴. Ο καθηγητής Jean Riviéro είπε για το δικαίωμα στην πληροφόρηση, που είναι και αυτό ειδικότερη έκφραση της ελευθερίας έκφρασης: “Τι θα απέμενε από μια δημοκρατία, αν σε αυτήν δεν συγκρούονταν γνώμες ελεύθερα διαμορφωμένες με βάση μια πληροφόρηση ευρέως διαδιδόμενη, και διαφορετικές εναλλακτικές επιλογές σε σχέση με αυτό που απαιτείται για την ανάπτυξη της Πολιτείας”³⁵. Θέλω ακόμη να αναφέρω εδώ μια σχεδόν κλασική ρήση, που για την σημασία της ελευθερίας του τύπου που έχει διατυπωθεί κυρίως για να υπερασπισθεί μια περίπτωση που είχε αχθεί ενώπιον του Δικαστηρίου, και στα πλαίσια της οποίας, το έντυπο στο οποίο είχαν επιβληθεί κυρώσεις, είχε διατυπώσει μια εξοντωτική και πολύ επιθετική κριτική σε κακώς κείμενα στην Τουρκία. Είναι από την μειοψηφία των Δικαστών του ΕΔΔΑ Ann Power και Alvina Guylumyan στην υπόθεση Falakaoglu και Saygili

---

εξαντλείται σε αυτή, διότι περιλαμβάνει όλες τις φιλοσοφικές κοσμοθεωρητικές πεποιθήσεις δοξασίες και απόψεις που συνθέτουν μια προσωπικότητα

32 Ni Dieu ni maître

33 La libre communication des pensées et des opinions est un des droits les plus précieux de l'Homme : tout Citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement, sauf à répondre de l'abus de cette liberté dans les cas déterminés par la Loi.

34 La liberté de presse est une liberté fondamentale, d' autant plus précieuse, que son exercice est l' une des garanties essentielles du respect des autres droits et libertés et de la souveraineté nationale

35 Que serait une démocratie dans laquelle ne s' affronteraient pas des opinions librement formées au terme d' une information largement diffusée et des options différentes sur ce que requiert le développement de la Cité

κατά Τουρκίας 23.1.2007: “Οι φύλακες σκύλοι³⁶ δεν προορίζονται για φιλήσυχα κουτάβια. Η δουλειά τους είναι να γανγίζονται και να διαταράσσουν την φαινομενική εικόνα ειρήνης και ησυχίας, κάθε φορά που εμφανίζεται μια απειλή”³⁷

Θα αναφερθώ τώρα σε μια πάρα πολύ ενδιαφέρουσα απόφαση Γαλλικού δικαστηρίου σχετικά με τις γελοιογραφίες που είχαν δημοσιευθεί ακριβώς στο περιοδικό Charlie-Hebdo, με το οποίο άρχισα την ομιλία μου. Αφορούν μια παλιότερη περίπτωση απ' αυτήν που προκάλεσε την μήνη των δολοφόνων και οδήγησε στα τραγικά γεγονότα της 7.1.2015. Στο παρελθόν, λοιπόν, περί τον Φεβρουάριο του 2006, και πολύ πριν δημοσιεύσει καινούργιες δικές του γελοιογραφίες για την ζωή του Μωάμεθ, για τις οποίες σχεδόν όλο το προσωπικό του αποδεκατίσθηκε στην ως άνω βάρβαρη επίθεση, το ίδιο περιοδικό είχε αποφασίσει, προκειμένου να συμπαρασταθεί στους δημοσιογράφους της δανέζικης εφημερίδας Jyllandsposten, οι οποίοι είχαν δημοσιεύσει καρικατούρες του Μωάμεθ, μια από τις οποίες τον εμφάνιζε ως ως τρομοκράτη έτοιμο να απασφαλίσει μια βόμβα και για τον λόγο αυτό είχαν και πρεσβείες της Δανίας σε αραβικές χώρες, ενώ οι ίδιοι βρισκόταν σε διαρκή αστυνομική προστασία λόγω απειλών για την ζωή τους από φανατικούς ισλαμιστές, να αναδημοσιεύσει το ίδιο τις εν λόγω καρικατούρες. 2 μουσουλμανικά σωματεία τους εμήνυσαν επικαλούμενα διάφορα άρθρα του Γαλλικού Νόμου περί Τύπου του 1881, όπως είχε μεταγενεστέρως τροποποιηθεί. Σημειωτέον ότι στην Γαλλία δεν υπάρχει ιδιώνυμο αδίκημα βλασφημίας ή περιυβρίσεως των θείων, εκτός από την Αλσατία και Λορραίνη (για ειδικούς ιστορικούς λόγους). Το 17ο Τμήμα του Πλημμελειοδικείου (Cour Correctionnelle) του Παρισιού έκρινε ότι οι υπεύθυνοι του περιοδικού Charlie-Hebdo με μια, κατά την γνώμη μου, υποδειγματική απόφαση της 22.3.2007, τα βασικά στοιχεία του σκεπτικού της οποίας νομίζω ότι είναι πολύ χρήσιμο να παραθέσω εδώ: “Με βάση τον κοσμικό χαρακτήρα του Κράτους (principe de laïcité) ο σεβασμός όλων των θρησκειών και δοξασιών συμβαδίζει υποχρεωτικά με την ελευθερία της κριτικής σε όλες, τις οποιεσδήποτε θρησκείες ή σε αντικείμενα λατρείας τους και με το ότι η βλασφημία και η προσβολή μιας θρησκείας δεν μπορεί να διώκεται ποινικά. Ουδείς εξ άλλου είναι υποχρεωμένος να αγοράζει ή να διαβάζει το Charlie-Hebdo. Εξ άλλου, το κακόγουστο ή υπερβολικό μιας γελοιογραφίας δεν την καθιστά λιγότερο προστατευτέα ως μόνο έκφρασης και ειδικότερα ως μέσο λογοτεχνικής έκφρασης, η φύση της οποίας συνίσταται στην διακωμώδηση. Παρά το γεγονός ότι αυτές οι καρικατούρες πληγώνουν τις θρησκευτικές ευαισθησίες των μουσουλμάνων, δεν περιέχουν ύβρη κατά αυτών των ιδίων ή κατ' αυτών ως προσωπικοτήτων ή ως συνολικής ομάδας εθνικής ή φυλετικής. Δεν πρέπει, εξ άλλου, να λησμονείται ότι ο χιουμοριστικός χαρακτήρας των γελοιογραφιών τις διαφοροποιεί εξ ορισμού από οποιαδήποτε υβριστική διάθεση. Δεν υπερέβη λοιπόν το περιοδικό τα επιτρεπόμενα όρια της ελευθερίας έκφρασης”. Για το θέμα ακριβώς αυτό, των γελοιογραφιών της εφημερίδας Jyllandsposten θέλω να δώσω τον λόγο και πάλι στον Ronald Dworkin. Ήταν η εποχή των ακραίων απειλών κατά των δημοσιογράφων της εν λόγω εφημερίδας: “ Σε καμία θρησκεία δεν μπορεί να επιτραπεί να νομοθετεί για το τι μπορούμε και τι δεν μπορούμε να σχεδιάζουμε, περισσότερο απ' όσο μπορεί να νομοθετεί τι επιτρέπεται να φάμε και τι όχι. Κανενός οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν γίνεται να ανατρέψουν τις ελευθερίες που καθιστούν εφικτή την δημοκρατία”³⁸

Στην Γαλλία και ευρύτερα στην Ευρώπη αναπτύσσεται τελευταία μια κριτική για δύο μέτρα και δύο σταθμά της έννομης τάξης · από την μια η μέγιστη δυνατή ελευθερία της εξοντωτικής

36 όρος που έχει επικρατήσει από παλιά στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ- με αυτόν υponοείται ο τύπος που με τον έλεγχο που ασκεί είναι ο φύλακας της Δημοκρατίας -watchdogs

37 Watchdogs are not meant to be peaceful puppies, their function is to bark and disturb the appearance of peace, whenever a menace threatens

38 “ No religion can be permitted to legislate for everyone about what can or cannot be drawn any more than it can legislate about what may or may not be eaten. No one’s religious convictions can be thought to trump the freedom that makes democracy possible”. Ronald Dworkin- The right to ridicule- New York Review of Books- 23.3.2006

σάτιρας και της κριτικής των πάντων (ακόμη και των θείων) και από την άλλη η αυξανόμενη ποινικοποίηση του μισαλλόδοξου λόγου. Γίνεται δηλαδή αναφορά από την μια σε σειρά δικαστικών αποφάσεων, σαν αυτή που σας εξέθεσα για τα σκίτσα του περιοδικού, και από την άλλη σε σειρά καταδικαστικών αποφάσεων και διοικητικών απαγορεύσεων εκδηλώσεων στις οποίες εκφέρεται λόγος μισαλλόδοξος ρατσιστικού περιεχομένου εις βάρος των Εβραίων και των Μουσουλμάνων³⁹. Το θέμα είναι πολύ μεγάλο για να προχωρήσω σε βάθος στην παρουσίασή μου αυτή, επειδή όμως αγγίζει το κεντρικό μου θέμα, αξίζει, νομίζω, μια αναφορά και ορισμένες διευκρινίσεις. Πρώτα απ' όλα ανακύπτουν δύο ερωτήματα σχετικά. Η εκφορά ενός λόγου που ορίζεται ως "μισαλλόδοξος" στις σχετικές νομοθεσίες (αντιρατσιστικές) καλύπτεται, κατ' αρχήν, από την ελευθερία της έκφρασης, αλλά για κάποιους λόγους προστασίας άλλων αγαθών απαγορεύεται και τιμωρείται; Ή, αντίθετα, ο μισαλλόδοξος λόγος στρέφεται, μεταξύ άλλων δικαιωμάτων, και κατά της ελευθερίας του λόγου και, κατά πασών των ελευθεριών και δικαιωμάτων των θυμάτων του, και, συνεπώς, βρίσκεται εννοιολογικά εκτός του πεδίου της ελευθερίας αυτής; Η απάντηση στασιάζεται. Αποψη μου είναι, ότι ο μισαλλόδοξος λόγος κάθε αποχρώσεως, δηλαδή όποιος και αν είναι ο στόχος του (φυλή, φύλο, θρησκεία, ιδεολογία, σεξουαλικός προσανατολισμός, σωματικές ή πνευματικές μειονεξίες, ασθένειες κλπ.), πάντοτε, μάχεται και θέλει να θέσει εκποδών την κοινωνία που έχει ως πυρήνα της την αυταξία του κάθε ανθρώπου και σκοπό της την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Ο μισαλλόδοξος λόγος, επιτιθέμενος σε συγκεκριμένες κάθε φορά κατηγορίες ανθρώπων, με αφορμή διάφορα χαρακτηριστικά τους (προσοχή όμως όχι στις περιπτώσεις που οι επιθέσεις αφορούν απόψεις ή ιδεολογίες που πρεσβεύουν οι κατηγορίες αυτές⁴⁰) στοχεύει - στην ηπιότερη εκδοχή του - να φιμώσει τους ανθρώπους που αποτελούν το στόχο του, δηλαδή προσβάλλει ταυτόχρονα και την ελευθερία έκφρασης των συγκεκριμένων ανθρώπων - στην δε χειρότερη και συνήθως απώτερη εκδοχή του στοχεύει την εξόντωσή τους. Συνεπώς, ο μισαλλόδοξος λόγος δεν εμπίπτει στο πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης, δηλαδή η εκφορά του δεν αποτελεί εκδήλωση της ελευθερίας της έκφρασης. Κατά μια εκδοχή δεν πρόκειται καν για έλλογο ανθρώπινο λόγο, δεν πρόκειται δηλαδή για λόγο.⁴¹ Εξ άλλου, ο μισαλλόδοξος λόγος και η μισαλλόδοξη τέχνη, κάθε αποχρώσεως, έχουν στόχο αποκλειστικά το θυμικό του αναγνώστη, ακροατή ή θεατή, και την καλλιέργεια ή επιβεβαίωση προκαταλήψεων, με σκοπό την ανάπτυξη εχθρότητας απέναντι σε άλλους ανθρώπους. Αντίθετα, ο αποκαλούμενος αντισυμβατικός λόγος ή η αντισυμβατική τέχνη, ακόμη και στις πιο προκλητικές εκδοχές τους, δεν έχουν ως στόχο την καλλιέργεια εχθρότητας ούτε τη φίμωση, πολύ περισσότερο την εξόντωση, του στόχου τους. Ο αντισυμβατικός λόγος ή τέχνη είναι πάντοτε απόπειρες εισαγωγής νεωτερισμών σε παγιωμένους τρόπους έκφρασης, ή απόπειρες

39 Οι οποίες έχουν μάλιστα επικυρωθεί και δικαστικά βλ. Απόφαση του Conseil d'Etat της 9.1.2014 με την οποία επικυρώθηκε απαγόρευση παράστασης στη Νάντη της Γαλλίας ενός πολύ γνωστού στην Γαλλία "κονφερανσιέ" και ηθοποιού του Dieudonné M'bala M'bala. Ο τελευταίος έχει στο παρελθόν πολύ συχνά εκτραπεί υπό το μανδύα του χιούμορ σε ακραία χυδαίες και ανοικτά υβριστικές άλλοτε αντιαραβικές και αντισημιτικές εκφράσεις. Η απαγόρευση της εκδήλωσης έγινε αρχικά με απόφαση του οικείου Νομάρχη, με την αιτιολογία ότι η πραγματοποίησή της δημιουργεί κίνδυνο αντιδιαδηλώσεων και διαμαρτυριών από τους θιγόμενους από τα λεγόμενα του εν λόγω ηθοποιού. Ασφαλιστικά μέτρα του τελευταίου κατά της απαγόρευσης αυτής έγιναν δεκτά από το τοπικό Διοικητικό Δικαστήριο. Έφεση κατά της απόφασης αυτής του Γάλλου Υπουργού Εσωτερικών έγινε δεκτή με την προαναφερθείσα απόφαση του Γαλλικού Συμβουλίου Επικρατείας, που έκρινε ότι λόγω των μισαλλόδοξου περιεχομένου που συνήθως έχουν οι εμφανίσεις του Dieudonné M'bala M'bala, η διενέργεια της παράστασης μπορούσε όντως να προκαλέσει διασάλευση της τάξης και επικύρωσε την νομαρχιακή απαγόρευση. Το κύριο αυτό αιτιολογικό έρεισμα της απόφασης αυτή υπέστη μεγάλη κριτική. Σύμφωνα με αυτήν το κράτος οφείλει να προστατεύει μια εκδήλωση και να διατηρεί την δημόσια τάξη και δεν μπορεί να επικαλείται την αδυναμία του να το πράξει για να απαγορεύει την εκδήλωση. Βλ. Σχετικά και άρθρο του Παναγιώτη Βογιατζή "Προσκρούοντας στον τοίχο του Ντιεντοννέ", The book's journal, τεύχος 41, Μάρτιος 2014, σ. 24

40 Οπότε οφείλουν να ανέχονται την όποια και όσο οξεία κριτική υφίστανται οι απόψεις τους, διότι στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για ρατσιστικό λόγο ή επίθεση, αλλά για διάλογο γύρω από ιδέες.

41 Για τον μισαλλόδοξο λόγο στην χώρα μας βλ. την υπ' αριθμ. 65738/2014 απόφαση του Η' Μονομελούς Πλημμελειοδικείου Αθηνών, με την οποία καταδικάστηκε ο Αλ. Πλωμαρίτης υποψήφιος βουλευτής Α' Αθηνών της Χρυσής Αυγής και μέλος της Κεντρικής της Επιτροπής για παραβίαση του αντιρατσιστικού νόμου (927/1979). Κρίθηκε ότι η ρητορική του ήταν ικανή να προκαλέσει μίσος, βία και διακρίσεις.

αμφισβήτησης κατεστημένων αντιλήψεων, και διεκδικούν, μέσω της προκλητικότητας και της επιθετικότητας στους κατεστημένους τρόπους έκφρασης ή στις κατεστημένες αντιλήψεις, ένα χώρο ύπαρξης, μέσα σε ένα περιβάλλον που είναι, κατ' αρχήν, αρνητικό απέναντί τους. Και όταν ακόμα εξαντλούνται σε έναν απλό εντυπωσιασμό ή μια κενή περιεχομένου πρόκληση, χωρίς να εισφέρουν κάτι νέο στο λόγο ή στην τέχνη - ζήτημα το οποίο δεν είναι σε κάθε περίπτωση αρμόδιος ο νομοθέτης ή ο δικαστής να το κρίνει - δεν προκαλούν, πάντως, εχθρότητα προς οποιονδήποτε, όμοια με αυτήν που προκαλεί ο μισαλλόδοξος λόγος. Γι' αυτό, στην περίπτωση του αντισυμβατικού ή προκλητικού λόγου ή τέχνης, οι προστατευτικές αρχές της νομολογίας του ΕΔΔΑ σχετικά με τους λόγους θέσπισης περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης φαίνεται να αρκούν για την προστασία των αγαθών που αναφέρονται στο άρθρο 10 από τυχόν προσβολές. Αντίθετα, χωρίς τις ειδικές και λεπτομερείς αντιρατσιστικές νομοθεσίες, οι οποίες είναι, εξ' άλλου, απόλυτα συμβατές με το άρθρο 10, είναι λίαν αμφίβολο αν θα ήταν εφικτή κάποια αποτελεσματική προστασία και αυτών τούτων των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ανηκόντων στις κατηγορίες των θυμάτων του μισαλλόδοξου λόγου (που απειλεί την ελευθερία της δικής τους έκφρασης, προκαλεί διακρίσεις ή ακόμη και εγκληματικές ενέργειες εις βάρος τους) από τις συνέπειες του. Από τις συνέπειες δηλαδή ενός λόγου, ο οποίος, ακριβώς επειδή στοχεύει σε στοιχεία του θυμικού του κάθε ανθρώπου (αναγνώστη, ακροατή ή θεατή), έχει εύκολη, γρήγορη και μαζική πρόσβαση στο στόχο του, όσο περιθωριακή και αν είναι, στην αρχή, η πηγή του.

Τελείως διαφορετική είναι η περίπτωση του λεγόμενου ρεβιζιονιστικού ιστορικού λόγου (δηλαδή ο λόγος που αρνείται το Ολοκαύτωμα και τις γενοκτονίες). Παρατηρείται τελευταία η από πολλές νομοθεσίες ευρωπαϊκών χωρών ποινικοποίησή του⁴². Άποψη μου είναι ότι, σε αντίθεση με ότι ισχύει με τις περιπτώσεις του μισαλλόδοξου ή ρατσιστικού λόγου, μια τέτοια ποινικοποίηση, όταν ο σχετικός λόγος δεν είναι ταυτόχρονα και κήρυγμα μίσους κατά κάποιας συγκεκριμένης κατηγορίας ανθρώπων, αντιβαίνει στην ελευθερία έκφρασης⁴³. Εν προκειμένω πρόκειται για επιστημονικό λόγο, ενδεχομένως ανόητο, ανιστόρητο ή αναπόδεικτο, αλλά αυτό δεν τον κάνει λιγότερο προστατεύσιμο. Δεν ανήκει στο κράτος ο ρόλος του πάτρωνα της ιστορικής αλήθειας και της γνησιότητας του επιστημονικού διαλόγου. Είναι δε πολύ δύσκολη και επικίνδυνη η προσπάθεια χάραξης διαχωριστικής γραμμής του πότε μια επιστημονική άποψη είναι σοβαρή και προσκομίζει κάτι καινούργιο στον επιστημονικό διάλογο και πότε όχι. Αν υιοθετούσαμε την αντίθετη εκδοχή θα ήταν σαν να αδειάζαμε από κάθε περιεχόμενο την διαρκώς επαναλαμβανόμενη (τουλάχιστον ως προς την μείζονα πρόταση αυτής) νομολογία Handyside, για την οποία έγινε πιο πάνω λόγος, και η οποία ομιλεί για ανάγκη προστασίας του λόγου, ο οποίος σοκάρει, προκαλεί και δημιουργεί ανησυχία στον αποδέκτη του. Η καλύτερη "τιμωρία" για τους εκκεντρικούς ιδεοληπτικούς αρνητές του Ολοκαυτώματος και των διαπιστωμένων γενοκτονιών είναι η αγνόησή τους από τις επιστημονικές κοινότητες, τα ΜΜΕ και η άρνηση του κοινού να αγοράσει τα όποια βιβλία τους.

Θα είχε ενδιαφέρον να γίνει μια παρουσίαση της πλούσιας Αμερικανικής νομολογίας του Supreme Court γύρω από παρόμοια θέματα της ελευθερίας της έκφρασης και ελευθερίας της τέχνης (freedom of speech)⁴⁴. Ελευθερίας που κατοχυρώνεται με ξεχωριστή και πανηγυρική ειδική

42 Αρχής γενομένης με την Γαλλία. Νόμος Gayssot της 13.7.1990 που ποινικοποιεί την άρνηση του Ολοκαυτώματος των Εβραίων από τους Ναζί κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

43 Ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση δίνει και η μνημονευθείσα ανωτέρω απόφαση Perinçek κατά Ελβετίας 17.12.2013 του ΕΔΔΑ

44 Σημαντικές αποφάσεις του Supreme Court πάνω στο θέμα που μας απασχολεί 1.PARIS ADULT THEATRE I v. SLATON, 413 U.S. 49 (21.6.1973) 2.VANCE v. UNIVERSAL AMUSEMENT CO., 445 U.S. 308 (18.3.1980), 3.ARCARA v. CLOUD BOOKS, INC., 478 U.S. 697 (7.7.1986), 4. Joseph Burstyn v. Wilson, 343 U.S. 495 (1952), 5.Cohen v. California (No 299) 403 U.S. 15/7.6.1971, 6.Epperson v. Arkansas, 393 U.S. 97/12.11.1968, 7.Hannegan v. Esquire, 327 U.S. 146/7.2.1946, 8.West Virginia State Board of Education v. Barnette, 319 U.S. 624/14.6.1943 9.New York Times v. Sullivan, 376 U.S. 254/9.3.1964 10.Hustler Magazine v. Falwell, 485 U.S. 46/24.2.1988 .11.Texas v. Johnson 491 U.S. 397/21.6.1989 (για το κάψιμο της αμερικανικής σημαίας), 12.Snyder v. Phelps (No. 09-751/2011),

τροποποίηση του Αμερικανικού Συντάγματος (First Amendment-1791). Η νομολογία αυτή είναι πιο “φιλελεύθερη” και πιο “φιλική” στην ελευθερία λόγου, στις περιπτώσεις όπου η ελευθερία αυτή βρίσκεται σε ένταση με άλλα προστατευόμενα αγαθά, από ότι το ΕΔΔΑ⁴⁵ Φυσικά αυτό δεν μπορεί να γίνει στα πλαίσια της σημερινής παρουσίας.

Θα κλείσω λοιπόν με κάποιες αναφορές στην χώρα μας. Κατ' αρχάς το νομικό πλαίσιο. Το ίδιο το άρθρο 14 ορίζει στην παράγραφο 3 του άρθρου 14 επί λέξει ότι κατ' εξαίρεση επιτρέπεται κατάσχεση εφημερίδων και εντύπων μετά την κυκλοφορία με εισαγγελική παραγγελία, μεταξύ άλλων, α) για προσβολή της χριστιανικής και άλλης γνωστής θρησκείας, β) για άσεμνα δημοσιεύματα που προσβάλλει ολοφάνερα την δημόσια αιδώς, στις περιπτώσεις που ορίζει ο νόμος. Γεννάται το ερώτημα: άραγε υπάρχει σύγκρουση μεταξύ των διατάξεων αυτών συνταγματικής τυπικής ισχύος και του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, όπως έχει ερμηνευτεί από το ΕΔΔΑ; Χωρίς να πάρω θέση στο ακανθώδες θέμα, το οποίο θα προκαλούσε μια τεράστια συζήτηση, αν υπερισχύει σε τέτοιες περιπτώσεις το Σύνταγμα ή η ΕΣΔΑ (έχει υποστηριχθεί και η τελευταία γνώμη αν και στην εγχώρια θεωρία και νομολογία είναι πολύ μειοψηφική⁴⁶) πιστεύω ότι δεν υπάρχει τέτοια σύγκρουση. Και τούτο για δύο λόγους: Α) Γνήσια σύγκρουση κανόνων δικαίου υπάρχει μόνο όταν ένας κανόνας επιβάλλει μια ρύθμιση που ο άλλος κανόνας απαγορεύει. Άποψή μου είναι ότι το Σύνταγμα δεν επιβάλλει την κατάσχεση στις περιπτώσεις αυτές. Είναι κανόνας επιτρεπτικός. Τούτο προκύπτει από το γεγονός ότι χρησιμοποιείται το ρήμα “επιτρέπεται” καθώς και το γεγονός, ότι ο κανόνας αυτός είναι στενά ερμηνευτέος, ως εξαιρετική διάταξη του βασικού γενικού κανόνα της απαγόρευσης κατάσχεσης. Επομένως, κατά την γνώμη μου πάντα, η διάταξη αυτή έχει την έννοια ότι ο κοινός νομοθέτης μπορεί αλλά δεν είναι υποχρεωμένος να θεσπίσει τέτοιες διατάξεις. Με άλλα λόγια, και αν καταργούντο από τον Ποινικό Κώδικα οι διατάξεις περί περιυβρίσεως θρησκευόμενου τούτο δεν θα αντέκειτο στο Σύνταγμα. Από την άλλη βέβαια, ούτε οι ισχύουσες διατάξεις αντίκεινται στο Σύνταγμα. Β) Δεύτερος λόγος και κυριότερος είναι το ότι και η ίδια ΕΣΔΑ, αλλά και η νομολογία του ΕΔΔΑ, την οποία διέτρεξα, προβλέπουν περιπτώσεις περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης για λόγους εξυβρίσεως θρησκευόμενου ή για βάνανυση προσβολή τρίτων. Το ΕΔΔΑ δεν στέκεται τόσο στις διατάξεις του εθνικού νόμου που εφαρμόστηκε, όσο στις ειδικότερες συνθήκες της κάθε υποθέσεως, τις οποίες “φιλτράρει” κάτω από το πρίσμα της αρχής της αναλογικότητας, δηλαδή πως ο εθνικός νόμος εφαρμόστηκε από την Διοίκηση και τα Δικαστήρια, ποιά ήταν η βαρύτητα της προσβολής, πόση διάδοση είχε η προσβλητική γνώμη, και τι είδους κύρωση επιβλήθηκε για την παράβαση.

Σε επίπεδο νόμου ισχύουν ο νόμος 5060/1931 περί τύπου, του οποίου οι διατάξεις των άρθρων 29 και 30 περί ασέμων εξακολουθούν και ισχύουν παρά την κατά τα λοιπά κατάργηση του νόμου αυτού. Επίσης ο Ποινικός Κώδικας περιλαμβάνει διατάξεις, όπως οι διατάξεις του άρθρου 198 (κακόβουλη βλασφημία θρησκείας), 199 (καθύβριση θρησκευμάτων). Επίσης ισχύει, σε ότι αφορά

13. *Chaplinsky v. New Hampshire* 315 U.S. 568/1942 14. *VIRGINIA V. BLACK* (01-1107) 538 U.S. 343 (7.4.2003), 15. *NSPA v. Skokie* 432 US 43 (1977) . 15. *Miller v. California* 1973. 16. *Edwards v. Aguillard*, 1987. 17. *Cantwell v. Connecticut* [1940]. 18. *Gertz v. Robert Welch Inc* 418 US 323 (1974). 19. *Brandenburg v. Ohio* 1969-ελευθερία έκφρασης και για τους εχθρούς της ελευθερίας. 20. *R.A.V. v. City of Saint Paul* 505 US, 377 (1992). 21. *Ashcroft v. American Civil Liberties Union* (2004).

45 Αναφέρω εδώ απλώς ότι η προσβολή που αποτελεί για τους περισσότερους από τους πολίτες το κάψιμο της αμερικανικής σημαίας (*Texas v. Johnson*, 491 US 397-21.6.1989), ή χυδαίες εκφράσεις κατά των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων (*Cohen v. California*, 403 US 15- 7.6.1971) , ή τανία κριθείσα ιεροσύλη και υβριστική για κεντρικά πρόσωπα της Καινής Διαθήκης (*Burstyn v. Wilson*, 343 US 495, 26.5.1952) δεν μπορεί ποτέ σύμφωνα με τη νομολογία αυτή να θεωρηθεί επαρκής λόγος για να μπουν εμπόδια ή να απαγορευτεί η ελευθερία έκφρασης).

46 Για το ΕΔΔΑ φυσικά δεν τίθεται το πρόβλημα. Ο μοναδικός ορίζοντας του ΕΔΔΑ είναι η ΕΣΔΑ. Αυτήν μόνο γνωρίζει, αυτήν ερμηνεύει και αυτήν εφαρμόζει χωρίς να δεσμεύεται κατά την διαμόρφωση της τελικής του θέσης από το τι ορίζουν τα Συντάγματα των επιμέρους χωρών. Αυτό είναι πρόβλημα -αν είναι- μόνο για τους εθνικούς δικαστές, οι οποίοι θυμίζω είναι και αυτοί πρωτογενείς εφαρμοστές της ΕΣΔΑ.

την απαγόρευση του μισαλλόδοξου λόγου, ο λεγόμενος αντιρατσιστικός νόμος 927/1979, όπως τροποποιήθηκε πρόσφατα με το ν. 4285/2014 (139 Α).

Σε επίπεδο πρακτικής, τώρα, το λιγότερο που μπορώ να πω ότι η χώρα μας δεν διακρίνεται για κλίμα ανεκτικότητας στον προκλητικό, ετερόδοξο, αντικονφορμιστικό λόγο. Δεν θέλω να επεκταθώ στο κλίμα που καλλιεργεί ο τύπος, η τηλεόραση, οι οργανωμένες ομάδες, στο πόσες φορές έχουν εισβάλλει διάφορες ομάδες και έχουν διαταράξει θεατρικές παραστάσεις⁴⁷, στο πόσες φορές έχουν κατέβει πίνακες από εκθέσεις ή για το πόσες φορές προγραμματισθείσες προβολές ταινιών τελικά δεν προβλήθηκαν -χωρίς καν έχουν εκδοθεί σχετικές διοικητικές πράξεις- με μόνο τον φόβο βιαιοπραγιών, στο ότι πρόσφατα- μόλις τον περασμένο Νοέμβριο- έγινε εμπρησμός στα γραφεία εφημερίδας στην Αθήνα, χωρίς μάλιστα καν την “δικαιολογία” ότι καθύβρισε άρθρο της θρήσκευμα, αλλά για τις πολιτικές απόψεις του συντάκτου των κυρίων άρθρων της. Δημιουργείται έτσι ως βαρύτερη παρενέργεια ένα κλίμα φόβου και αυτολογοκρισίας που ακρωτηριάζει και αυτό εξ ίσου την ελευθερία έκφρασης⁴⁸. Μπορεί κανείς ίσως να κατανοήσει τις ιστορικές εξηγήσεις (οι οποίες όμως επ' ουδενί δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές ως δικαιολογίες ειδικά μετά από 40 έτη λειτουργίας της δημοκρατίας) για το πως δημιουργήθηκε αυτό το κλίμα μη ανοχής και μισαλλοδοξίας στην χώρα μας, νομίζω όμως ότι, δεδομένου μάλιστα ότι φαινόμενα, σαν αυτά, κάθε άλλο παρά εξαίρεση είναι και δυστυχώς αντί να μειώνονται μάλλον αυξάνονται, το κλίμα αυτό δεν περιποιεί τιμή την Χώρα και για όλους μας και σίγουρα δεν δείχνει ότι έχει εμπεδωθεί στην Ελλάδα το κλίμα πλουραλισμού, ανεκτικότητας και η ευρύτητας πνεύματος, χωρίς τα οποία, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ αλλά και τα διδάγματα της παγκόσμιας κοινής ιστορικής εμπειρίας, δεν υπάρχει δημοκρατική κοινωνία... Δεν θα αναφερθώ εδώ στην καταδίκη σε πρώτο βαθμό σε φυλάκιση του Αυστριακού σκιτσογράφου-γελοιογράφου Gerhard Haderer σε φυλάκιση 6 μηνών από Ελληνικό δικαστήριο για την συγγραφή του βιβλίου “Η ζωή του Χριστού”, το οποίο θεωρήθηκε υβριστικό, δεδομένου ότι κατ' έφεση το Τριμελές Εφετείο Πλημμελημάτων με απόφασή του της 13.4.2005 τον αθώωσε από κάθε κατηγορία, διαπιστώνοντας ότι τα σκίτσα ήταν χιουμοριστικά και δεν είχαν κακόβουλη πρόθεση. Η σε δεύτερο όμως βαθμό αθώωση δεν διαγράφει την ταλαιπωρία κυρίως την ψυχική και την αγωνία κάποιου, ο οποίος καταδικάστηκε σε πρώτο βαθμό. Και το κυριότερο, όπως προκύπτει από πρόσφατες εξελίξεις η νοοτροπία αυτή η εχθρική προς την ετερόδοξη, αιρετική και προκλητική γραφή και έκφραση εξακολουθεί στην χώρα μας. Όπως, ίσως όλοι γνωρίζετε, τον περασμένο Ιανουάριο ο Φίλιππος Λοΐζος, κάτοικος Βόλου, δημιουργός της ιστοσελίδας του “Γέροντα Παστίτσιου”, στην οποία ειρωνευόταν την λατρεία που έχει δημιουργηθεί γύρω από το πρόσωπο του αποθανόντος το 1994 Αθωνίτου μοναχού γέροντος

47 1. Έκθεση Outlook 2003, όπου τελικά κατέβηκε πίνακας του Thierry de Cordier 2. Θεατρική παράσταση Corpus Christi του Terrence Macnally στο θέατρο του Πολιτιστικού χώρου Χυτήριο το φθινόπωρο του 2012, που δεν μπόρεσε να γίνει λόγω βιαιότατων αντισυγκεντρώσεων. Παλιότερα παραδείγματα εμπρησμός κινηματογράφου το 1988 διότι ανέβασε την ταινία του Martin Scorsese “Ο τελευταίος πειρασμός”, ποινική δίωξη το 1984 για το έργο “Άγιος Πρεβέζης” του Δ. Κολλάτου, απόσυρση βίντεο της Εύας Στεφανή από την έκθεση Art Athina το 2007. Αποκαλυπτική είναι επίσης η περίπτωση των λημμάτων “Φιλιπινέζες”, “Βούλγαροι”, “Πόντιοι”, του λεξικού Μπαμπινιώτη, στα οποία ο συγγραφέας του λεξικού παρέθεσε τις πράγματι χρησιμοποιούμενες ως “μειωτικές” έννοιες των λέξεων αυτών (“Φιλιπινέζα” = πολιτικός, υπηρέτης των συμφερόντων επιχειρηματία, πολιτικός ξενόδουλος, “Βούλγαρος” = για τους φιλάθλους των ομάδων της Αθήνας, οι φίλαθλοι ομάδων της Θεσσαλονίκης, “Πόντιος” = ο βλάκας). Με την Μον.Πρωτ.Θεσ/νίκης 18134/1998 διατάχθηκαν ως προσωρινά μέτρα η απαγόρευση διάθεσης του βιβλίου ή η διάθεσή του μετά την απάλειψη των εννοιών αυτών από τα σχετικά λήμματα. Η απόφαση αυτή αναιρέθηκε με την ΑΠ 13/1999 απόφαση, με την οποία κρίθηκε ότι επρόκειτο για αυστηρά επιστημονική αναφορά, καλυπτόμενη πλήρως από την ελευθερία του λόγου και απρόσφορη να θίξει την τιμή ή την υπόληψήν α.

48 Πρέπει στο σημείο αυτό να παρατεθεί ένα απόσπασμα από γνωμοδότηση του τότε Συνηγόρου του Πολίτη (και ήδη Δημάρχου Αθηναίων) Γιώργου Καμίνη, όταν εκλήθη να λάβει θέση επί του ζητήματος της αποκαθλώσεως του πίνακα του Thierry de Cordier από την έκθεση Outlook (Γνωμοδότηση ΑΠ 1546.04.02.1/30.3.2004): “...η ματαίωση ή η συρρίκνωση της εκδηλώσεως εξ αιτίας του ενδεχομένου παρανόμων πράξεων, θα εγκαθίδρυε εμμέσως καθεστώς συναπόφασης και συναρμοδιότητας των κοινωνικών θυλάκων μισαλλοδοξίας ομού με τα συντεταγμένα πολιτειακά όργανα”

Παϊσίου, καταδικάστηκε σε πρώτο βαθμό σε φυλάκιση 10 μηνών για “καθύβριση θρησκευματος”. Δεν έχω διαβάσει το σκεπτικό της αποφάσεως και - αν όχι για άλλο λόγο σίγουρα πάντως λόγω ιδιότητος- δεν μου αρέσει η προχειρόλογη και καφενειακή κριτική κειμένων, πόσο μάλλον μιας δικαστικής απόφασης. Με την επιφύλαξη λοιπόν αυτή της εκ μέρους μου μη ανάγνωσης της απόφασης, θα ήθελα απλώς να θέσω ένα ερώτημα. Η διατήρηση μιας ιστοσελίδας, την οποία επισκέπτεται κάποιος μόνο όταν το επιθυμεί, μια ιστοσελίδα μεταξύ των εκατοντάδων που υπάρχουν (πολλές μάλιστα από τις οποίες περιέχουν ανοικτά και προκλητικά ρατσιστικό, ναζιστικό, μισαλλόδοξο λόγο, ευθεία αμφισβήτηση των δημοκρατικών θεσμών και παρακίνηση σε πράξεις βίας κατά αλλοδαπών, ομοφυλοφίλων κλπ), μια ιστοσελίδα σατιρικού χιουμοριστικού μάλιστα και μόνο περιεχομένου, και, τέλος, μια ιστοσελίδα η οποία δεν καθύβρισε τα δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δεν εξέπεμψε μίσος κατά των οπαδών της, ούτε καν ειρωνεύτηκε τον ίδιο εν λόγω μοναχό, αλλά ήθελε απλώς να διακωμωδήσει και στηλιτεύσει το φαινόμενο της λατρείας, που έχει αναπτυχθεί γύρω από την μνήμη του, μπορεί να δικαιολογήσει φυλάκιση 10 μηνών, επειδή κάποιοι πέρα από το αν βλέπουν οι ίδιοι ή όχι την εν λόγω ιστοσελίδα, δεν θέλουν ούτε καν αυτή να υπάρχει και να την βλέπουν ούτε οι άλλοι, οι οποίοι όμως μπορεί να θέλουν να την επισκεφθούν, να αισθάνονται ότι τους εκφράζει και ουδόλως ενοχλούνται από αυτήν? Το αφήνω στην κρίση του καθενός.

Δύσκολο πολίτευμα η Δημοκρατία, αυτή η μέγιστη κατάκτηση του ανθρώπινου πολιτισμού. Δύσκολες οι σταθμίσεις που απαιτεί συνεχώς και οι ισορροπίες της. Απαιτεί συνεχή εγρήγορση, ανανέωση της σκέψης μας, κριτικό και αυτοκριτικό αναστοχασμό. Απαιτεί κλίμα ανοχής, κλίμα συνεννόησης και συμβιβασμών των διίσταμένων απόψεων και όχι κλίμα ακραίας και πεισματικής μισαλλοδοξίας. Απαιτεί συνθέσεις, ωριμότητα και ευρύτητα πνεύματος. Η Ιστορία δείχνει ότι ποτέ δεν είναι οριστικά κατοχυρωμένη, ούτε αυτονόητη. Αντίθετα είναι πολύ εύθραυστο πολίτευμα. Ειδικότερα οι πιο παλιοί που έζησαν πολέμους δικτατορίες ξέρουν πόσο πολύτιμη είναι. Ορισμένες φορές σκέπτομαι, ότι η Δημοκρατία είναι θύμα της επιτυχίας της τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες. Η συχνά φθαρμένη και παρακμιακή από φαινόμενα διαφθοράς ή περιθωριοποίησης μεγάλων ομάδων του πληθυσμού εκδοχή της, την οποία έχουν ζήσει οι νεότεροι, οι οποίοι από την άλλη δεν έχουν όμως γνωρίσει την συμφορά των δικτατοριών και εμφυλίων αλλά και η -συγχωρέστε μου τον ξένο όρο, αλλά νομίζω ότι μόνο αυτός εκφράζει αυτό ακριβώς που θέλω να πω- η banalisation της (η “ρουτινοποίησή”) της έχουν βλάβει την εικόνα της και την ακτινοβολία της στα μάτια τους. Αυτό είναι ένας πάρα πολύ μεγάλος κίνδυνος και την χώρα μας αλλά και για όλη την Ευρώπη. Δύσκολη λοιπόν η Δημοκρατία, αλλά και -ίσως ακριβώς γι' αυτό- σαγηνευτική. Δεν παύει όμως να είναι, όπως είπε ο Churchill, το χειρότερο πολίτευμα εκτός από όλα τα άλλα ⁴⁹. Και επειδή απειλείται και πάλι από τις αδυναμίες της, που προανέφερα, χρειάζεται ιδιαίτερα στις μέρες μας συνειδητή και πεισματική υπεράσπιση. Είναι η μεγαλύτερη πρόκληση της εποχής μας.

Χρήστος Ν. Ράμμος
Σύμβουλος του Συμβουλίου της Επικρατείας

ΥΓ. Το πόσο απειλείται η ελευθερία έκφρασης φάνηκε και από την επίθεση ενόπλου στην συνδιάσκεψη για την ελευθερία της έκφρασης στην Κοπεγχάγη πριν δέκα ακριβώς ημέρες (14.2) με δύο νεκρούς.

Βιβλιογραφία-αρθρογραφία για το θέμα

Ελληνικά

1.Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο-Διεύθυνση: Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος -Νομική Βιβλιοθήκη-2013

49 Democracy is the worst form of government, except for all the others.'

- 2.Ο Θεός δεν έχει ανάγκη εισαγγελία- Ελληνική Ένωση για τα δικαιώματα του ανθρώπου- επιμέλεια Δημήτρης Χριστόπουλος-εκδόσεις Νεφέλη-2013
- 3.Ζιώγας Γ.-Καραμπίνης Λ.-Σταυρακάκης Γ.-Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), Όψεις λογοκρισίας στην Ελλάδα, Νεφέλη-Πλατφόρμες-2008
- 4.Dartevelle P.-Denis D.-Robyn J.-Δημούλης Δ. (επιμ.), Δικαίωμα στη βλασφημία, Μαύρη Λίστα-2000.
- 5.Τσακυράκης Σ., Θρησκεία κατά τέχνης, Πόλις, 2η έκδ.-2005.
- 6.Τάκης Α., Για την ελευθερία της Τέχνης, Δοκίμιο πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας, Σαββάλας 2008.
- 7.Καραβοκύρης Γ., Η ελευθερία της έκφρασης ως ελευθερία της προσβολής-Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου- τεύχος 4/2011 -σελίδες 598-613.
- 8.Α. Φωτιάδου, Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου.Δικαστικές τεχνικές και ελευθερία λόγου στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Μελέτες Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτειολογίας τ. 13, 2006.
- 9.Βασιλική Χρήστου, Ελευθερία της Έκφρασης, Όψεις της δογματικής και θεωρητικής της σύλληψης στην Γερμανία και στις Ηνωμένες Πολιτείες, ΤοΣ 2/2007, σ. 345 επ.
- 10.Βασιλική Χρήστου, Τα συνταγματικά όρια στην απαγόρευση πρόκλησης “εχθροπάθειας” κατά το πρόσφατο σχέδιο νόμου κατά του ρατσισμού του Υπουργείου Δικαιοσύνης, ΕφημΔΔ 1/2011, σ. 46.

Αγγλικά

- 1.Theory and practice of the European Convention of Human Rights -Pieter Van Dijk-intersentia-2006.
- 2.Constitutional Law- Principles and Policies - Erwin Chemerinsky, Aspen Publishers-2011.
3. The tyranny of silence-Flemming Rose-Cato Institute-2014

Γαλλικά

- 1.La Convention Européenne des Droits de l' Homme-Commentaire article par article- sous la direction de Louis Edmond Pettiti-Economica-1999.
- 2.Droit Européen des Droits de l' Homme-Jean François Renucci-LGJD-2013.
- 3.Les grands arrêts de la Cour européenne des Droits de l'Homme-Frédéric Sudre-Thémis-PUF-2015.
- 4.Jurisprudence de la Cour européenne des Droits de l'Homme-Vincent Berger-Sirey-2014.
- 5.Liberté d'expression, blasphème, racisme - essai d'analyse philosophique et comparée Guy Haarscher στο Université Libre de Bruxelles -Centre Perelman de philosophie du droit n° 2007/1 <http://www.philodroit.be/IMG/pdf/WP-2007-1-GHaarscher.pdf>
- 6.La liberté d'expression-Jean Morange-Bruylant-2009
- 7.Ruwen Ogien, La liberté d'offenser. Le sexe, l'art et la morale Paris, Éd. La Musardine, coll. L'attrape-corps, 2007,

Γερμανικά

- Religionsbeschimpfung-Der rechtliche Schutz des Heiligen-Josef Isensee-Arnold Angenendt-Michael Pawlik-Duncker und Humboldt Verlag-Berlin 2007
<http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2015-03/blasphemie-gotteslaesterung-straftatbestand-religion>